

ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΝΤ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ
ΜΑΡΤΥΡΙΟ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

ΑΝΑΤΥΠΟΝ

«ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΑ»

ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΤΟΜΟΥ ΚΖ΄ — 2003-2004

ΑΘΗΝΑΙ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

50 EAST LAKE STREET, CHICAGO, ILL. 60607

TEL. (312) 837-3000 FAX (312) 837-3001

INTERNET: WWW.UCHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO, ILL. 60607-7099

CHICAGO, ILL. 60607-7099

CHICAGO, ILL. 60607-7099

CHICAGO, ILL. 60607-7099

CHICAGO, ILL. 60607-7099

CHICAGO, ILL. 60607-7099

CHICAGO, ILL. 60607-7099

CHICAGO, ILL. 60607-7099

CHICAGO, ILL. 60607-7099

CHICAGO, ILL. 60607-7099

CHICAGO, ILL. 60607-7099

CHICAGO, ILL. 60607-7099

CHICAGO, ILL. 60607-7099

CHICAGO, ILL. 60607-7099

CHICAGO, ILL. 60607-7099

CHICAGO, ILL. 60607-7099

CHICAGO, ILL. 60607-7099

CHICAGO, ILL. 60607-7099

CHICAGO, ILL. 60607-7099

CHICAGO, ILL. 60607-7099

CHICAGO, ILL. 60607-7099

CHICAGO, ILL. 60607-7099

CHICAGO, ILL. 60607-7099

CHICAGO, ILL. 60607-7099

CHICAGO, ILL. 60607-7099

CHICAGO, ILL. 60607-7099

CHICAGO, ILL. 60607-7099

ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΝΤ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ
ΜΑΡΤΥΡΙΟ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

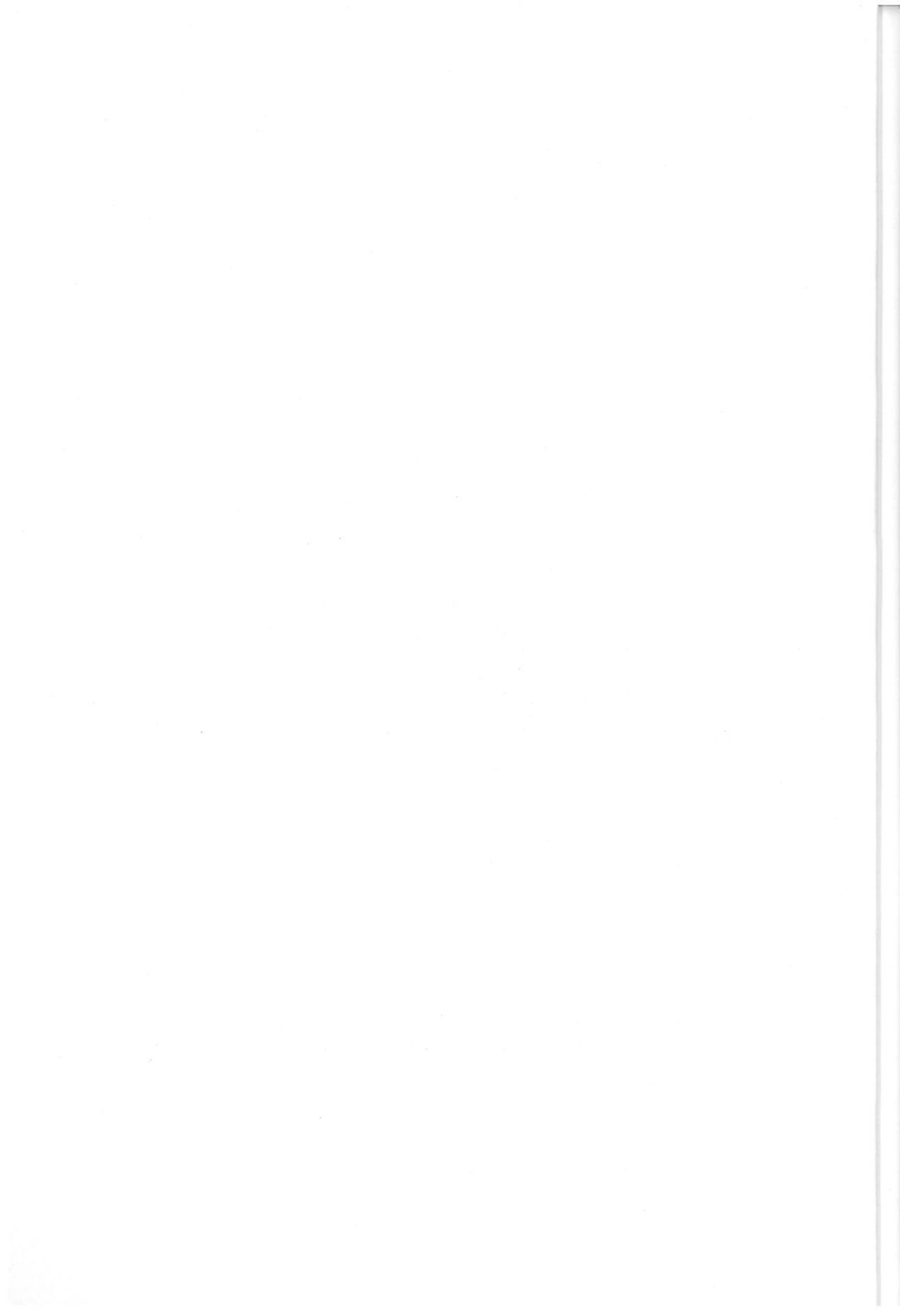
ΑΝΑΤΥΠΟΝ

«ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΑ»

ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΤΟΜΟΥ ΚΖ΄ — 2003-2004

ΑΘΗΝΑΙ

Ο ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΑΡΤΥΡΙΟ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΗ*

Ἡ Πελοπόννησος διακρίνεται γιὰ τὴν πλούσια ἀγιογραφικὴ της παράδοση, ἀφοῦ σὲ αὐτὴν ἔδρασαν καὶ μαρτύρησαν ἐπιφανεῖς ἅγιοι. Τὰ χώματά της ποτίστηκαν ἀπὸ τὸ αἷμα τῶν μαρτύρων. Πολλῶν ἀπὸ αὐτοὺς ξεχάσθηκαν ἀκόμη καὶ τὰ ὀνόματα μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, ἀλλὰ ὁ βίος τους θὰ μείνῃ γιὰ πάντα χαραγμένος στὸ βιβλίο τῆς ζωῆς. Τὸ χορὸ τῶν μαρτύρων ἀνοίξε ὁ ἀπ. Ἀνδρέας¹. Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση ὁ ἅγιος σταυρώθηκε στὴν πόλη τῶν Πατρῶν², ἀπὸ ἐκεῖ ἡ τιμὴ του διαδόθηκε σὲ ὁλόκληρο τὸ χριστιανικὸ κόσμος³. Ἡ τιμὴ τοῦ πρώτου χριστιανοῦ μάρτυρα τῆς Πελοποννήσου παραμένει τὸ ἴδιο ζωντανὴ μέχρι καὶ σήμερα, γι' αὐτὸ ὁ ἅγιος τιμᾶται μὲ μεγάλη λαμπρότητα ἀπὸ τοὺς ἀποστολικοὺς θρόνους τῆς Πάτρας καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

* Εὐχαριστίες ὀφείλω στὸν κ. Τάσο Γριτσόπουλο γιὰ τὶς χρησιμότητες βιβλιογραφικῆς ὑποδείξεις του.

1. SynCP 265-268. Πρβλ. Θωμοπούλου, Ἀνδρέας· Flamion, Les Actes apocryphes, σ. 7 κ.εξ· Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας, σ. 337-341· Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 321-328· Χρήστου, Ἀνδρέας· Τρεμπέλα, Ἀνδρέας· Θωμοπούλου, Ἱστορία Πατρῶν, σ. 176 κ.εξ· Peterson, Andrew· Dvornik, Apostolicity, σ. 138, κ.εξ· Gordini, Andrea, 1094-1100· Aprile, Andrea, 1100-1113· Ἰωαννίδη, Ἀνδρέας, 660-665· Πατρινέλη, Ἀνδρέας, 665-667· LNG 132. ODS 21· Πατρῶνου, Ἀπ. Ἀνδρέας, σ. 153-181· Ἡμέλλου, Ἀνδρέας, σ. 127-133.

2. Βλ. Χρήστου, Ἀνδρέας, 401.

3. Ἡ τιμὴ τοῦ ἁγίου φθάνει μέχρι τὴν μακρινὴ Σκωτία, τῆς ὁποίας εἶναι ὁ προστάτης (BHL 436), καὶ φαίνεται νὰ προῆλθε ἀπὸ τὴν ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου. Τὸν Θ' αἰῶνα ὁ ἅγ. Ρηγούλος μετέφερε στὴ Σκωτία βραχίονα τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα. Ὅπως ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Σάρδεων Γερμανός, ἡ τιμὴ τῆς μνήμης τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα διαδόθηκε στὴ Δύση μέσω τῆς Ραβέννας στὰ μέσα τοῦ Ε' αἰῶνα καὶ σταδιακὰ σὲ ὁλόκληρη τὴ Δύση (βλ. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 327-328· Χρήστου, Ἀνδρέας, 401· Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 50-52). Ἀποδεχόμενος τὰ ἀνωτέρω ὁ Peterson θεωρεῖ ὡς ὀριστικὰ λυθὲν ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἔρευνα τὸ ζήτημα τῆς τιμῆς τοῦ ἀποστόλου στὴ Σκωτία (βλ. Peterson, Andrew, σ. Preface).

Ὁ ἅπ. Ἀνδρέας ἑορταζόταν στήν Κωνσταντινούπολη στοῦ Ναοῦ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων (30 Νοεμβρίου, ἡμέρα τοῦ μαρτυρίου του), ὅπου καί εἶχε κατατεθῇ λείψανό του⁴. Σημειωτέον ὅτι στοῦ ἀρχαίου Μαρτυρολόγιο τῆς ἐκκλησίας τῆς Καρθαγένης ἡ ἑορτή τοῦ ἁπ. Ἀνδρέα καταγράφεται στίς 29 Νοεμβρίου⁵. Ἀντιθέτως στοῦ Γοιθικοῦ Μαρτυρολόγιο ἡ μνήμη ἑορτάζεται στίς 30 Νοεμβρίου⁶. Εἶναι προφανεῖς οἱ ἀνατολικές ἐπιρροές τοῦ δευτέρου. Ἡ ἑορτή καταγράφεται καί στοῦ Συριακοῦ Μαρτυρολόγιο⁷. Ἡ θυγατέρα τοῦ αὐτοκράτορα Ἀρκαδίου (395-405) Ἀρκαδία, ἀνοικοδόμησε στήν Κωνσταντινούπολη ἐκκλησία πρὸς τιμὴν τοῦ ἁπ. Ἀνδρέα⁸. Αὐτὸ δείχνει τὴν ιδιαίτερη τιμὴ πού ἀπέδιδαν οἱ κάτοικοι τοῦ Βυζαντίου στὸν ἅγιο. Τὴν ἐκκλησία ἀνακατασκεύασε ὁ Βασίλειος Α΄ ὁ Μακεδὼν (867-886). Συνολικά κατασκευάστηκαν πέντε ἐκκλησίες πρὸς τιμὴν τοῦ ἁπ. Ἀνδρέα στήν Κωνσταντινούπολη⁹.

Ἡ ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τοῦ ἁπ. Ἀνδρέα ἦταν δημόσια ἀργία. Ὁ ἅγιος ἑορταζόταν ἐπίσης, καί στίς 30 Ἰουνίου, στὴ συνάξη τῶν ἁγίων ἀποστόλων¹⁰. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄ (912-959) εἶχε καθιερωθῇ στίς 20 Ἰουνίου ἡ ἑορτὴ τῆς εὐρέσεως καί μεταθέσεως τῶν χιτῶνων καί περιβολαίων μεταξὺ τῶν ἄλλων καί τοῦ ἁπ. Ἀνδρέα, τὰ ὁποῖα ἐπίσης κατατέθηκαν στοῦ ναοῦ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων¹¹. Ὁ πανηγυρικός ἑορτασμός τῆς μνήμης τοῦ ἁπ. Ἀνδρέα ἀνανεώθηκε τὸ ἔτος 1759, μετὰ ἀπὸ πρωτοβουλία τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Σεραφεῖμ Β΄ (1757-1761). Σὲ αὐτὸν τὸν ἑορτασμό τὸν πανηγυρικό ἐξεφώνησε ὁ πολὺς Εὐγένιος Βούλγαρης (1716-1806). Ἀπὸ τὸ 1840 ἡ ἑορτὴ ἔλαβε ἀκόμη ἐπισημότερη μορφή. Ἡ θρονικὴ ἑορτὴ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου προσέλαβε τὴ σημερινή της μορφή τὴ δεκαετία τοῦ 1930¹².

Ἡ ἄφιξη τοῦ ἁπ. Ἀνδρέα στήν Πελοπόννησο στοῦ β΄ μισοῦ τῆς ζ΄ χρι-

4. SynCP 266· πρβλ. Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 45· Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 32. κ.εξ.

5. Βλ. Lietzmann, *Die drei ältesten Martyrologien*, σ. 7.

6. PL 18, 878· πρβλ. Peterson, Andrew, σ. 10.

7. Delehay, *Martyrs*, σ. 193-194.

8. Βλ. Πασχάλιον Χρονικόν, σ. 566· πρβλ. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 147.

9. Βλ. Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 16-17· Γεδεών, *Πατριαρχικοί πίνακες*, σ. 55-56.

10. Βλ. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 325.

11. SynCP 759-760· πρβλ. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 325.

12. Βλ. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 326· Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 8-9· Γλαβίνα, Ἀνδρέας, σ. 70-73.

στιανικῆς δεκαετίας καὶ τὸ μαρτύριό του στὴν πόλη τῶν Πατρῶν δὲν θὰ πρέπη νὰ θεωροῦνται ὡς τυχαῖα γεγονότα. Οἱ ἐξηγήσεις ποὺ ἡ ἀγιολογικὴ παράδοση παρέχει, ὁδηγοῦν σὲ συμπεράσματα τὰ ὁποῖα τελικὰ μᾶλλον ἀπομακρύνουν, παρὰ ἐπιτρέπουν τὴν προσέγγιση τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας. Ἡ ἐμπλοκὴ ποὺ προκαλεῖ ἡ ἀπόκρυφη παράδοση δημιουργεῖ ἀκόμη περισσότερα προβλήματα. Ἡ ἴδια ἡ ἱστορικότητα τῶν Πράξεων τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα ἔχει ἀμφισβητηθῇ ἔντονα ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἔρευνα καὶ ἡ Ἐκκλησία ἔχει ἀρνηθῇ τὴν αὐθεντικότητά τους. Ἡ διασύνδεση τῆς πετρείου ἀποστολικότητας μὲ τὰ δίκαια τοῦ Θρόνου τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης, δημιούργησε ἰδιαίτερη φόρτιση στὴν ἔρευνα τοῦ ὅλου θέματος. Παράλληλα, ἡ ἀποδοχὴ ἢ μὴ τῆς ἀνδρείου ἀποστολικότητας τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως συνδέθηκε ἄμεσα μὲ τὰ δίκαια τῶν δύο πρώτων θρόνων. Ἔτσι, ἡ ἀναζήτησις τῆς ἀλήθειας καθίσταται ἀκόμη πιὸ δύσκολη ὑπ' αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις.

Ὁ πολὺς Μανουὴλ Γεδεὼν ἔφερε τὸν ἑαυτό του ὡς ἐξαναγκασθέντα νὰ ἀρθρογραφῇ ὑπὲρ τῆς ἀποστολικότητας τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς ἀποδοχῆς τῆς ἱστορικῆς ἀξιολογίας τοῦ καταλόγου τῶν πρώτων ἐπισκόπων τοῦ Βυζαντίου, ἐνῶ ὁ ἴδιος δὲν συμμεριζόταν αὐτὲς τὶς ἀπόψεις. Μάλιστα, ἐκ τῶν γραφομένων του φαίνεται ἡ πλαγία πλὴν σαφῶς διατυπωμένη ἀντίθεσή του στὴν παράδοσι τῆς ἀνδρείου ἀποστολικότητας τοῦ θρόνου¹³. Ἡ γραπτὴ διατύπωση τῶν ἀπόψεων τοῦ Γεδεὼν προκάλεσε τὴν ἔντονη ἀντίδραση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἐξ οἰκείων τὰ βέλη¹⁴. Οἱ θέσεις τοῦ Γεδεὼν δὲν ἔμειναν ἀναπάντητες, ἀν μάλιστα ἀναλογισθοῦμε τὴ δύσκολη θέση στὴν ὁποία εἶχε περιέλθει τὸ Πατριαρχεῖο μετὰ τὸ 1922, αὐτὸ ἦταν φυσιολογικό. Τὴν ἀντιπαράθεση χαρακτήρισε ἡ ἔντονη ἀρθρογραφία. Τὸ 1931 ἀρθρογράφησε στὴν Ὁρθοδοξία ὁ Ἡλιουπόλεως καὶ Θείρων Γεννάδιος Ἀραμπατζόγλου¹⁵ καὶ σύμφωνα μὲ τὸν Εὐλόγιο Κουρίλα ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο ἀπὸ μία σειρὰ ἀρθρων ποὺ ἐδίδαν ἀπαντήσεις στὰ ὅσα εἶχε ὑποστηρίξει ὁ Μ. Γεδεὼν. Τὸ ἐπόμενο ἔτος ἀκολούθησε ὁ Καισαρείας Καλλίνικος Δεληκάκης¹⁶, ὁ ὁποῖος τὸ προηγούμενο ἔτος εἶχε ἀσχοληθῇ μὲ τὸ ζήτημα τοῦ παπικοῦ ἀλάθητου. Ὁ Καισαρείας Καλλίνικος ἀφιέρωσε ἰδιαίτερο τμῆμα τῆς μελέτης του στὸ ζήτημα τῆς ἀποστολικότητας τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως¹⁷. Τὴν ἀρθρογραφία τῶν ἀνωτέρω στὸ περιοδικὸ Ὁρθοδοξία συμπλήρωσε καὶ ὁλοκλήρωσε ὁ

13. Γεδεὼν, Πατριαρχικοὶ πίνακες, σ. 52-56.

14. Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 10.

15. Γενναδίου, *Δικαιώματα*, 399-416.

16. Καλλινίκου Καισαρείας, *Αἱ ἀξιώσεις*, σ. 383 κ.ἑξ., 11 κ.ἑξ.

17. Καλλινίκου Καισαρείας, *Αἱ ἀξιώσεις*, σ. 129-132, 167-173, 237-240.

Σάρδεων Γερμανός τὸ 1938 καὶ τὸ 1939¹⁸, ὁ ὁποῖος ἐπιτέθηκε πλαγίως στὸν Γεδεών. Ἡ ἐμμονή τοῦ δευτέρου στὶς θέσεις του εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ μὴν τοῦ ἀποδίδουν ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο μετὰ τὸ 1939 τοὺς τίτλους τοῦ ἄρχοντος χρονογράφου καὶ τοῦ χαρτοφύλακος τῆς Μεγ. Ἐκκλησίας¹⁹. Τέλος, καὶ ὁ Εὐλόγιος Κουρίλας προχώρησε στὴν ἄμεση ἀναίρεση τῶν θέσεων τοῦ Μ. Γεδεών στὸ α' μέρος τῆς μελέτης του γιὰ τὴν ἐπαρχία Ἑρακλείας²⁰.

α. Τὸ ἱστορικὸ πρόσωπο τοῦ ἀποστόλου

Οἱ πληροφορίες γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα εἶναι περιορισμένες καὶ προέρχονται ἀπὸ τὰ βιβλία τῆς Κ.Δ.²¹. Ὁ ἀπ. Ἀνδρέας ἦταν ὁ ἀδελφὸς τοῦ ἀπ. Πέτρου, τέκνα τοῦ Ἰωῆ. Κατάγονταν ἀπὸ τὴ Βηθσαΐδα, ἡ ὁποία βρισκόταν στὶς ὄχθες τῆς λίμνης τῆς Τιβεριάδος. Ἀκολούθησε τὸν μεγαλύτερο²² ἀδελφὸ του Πέτρο στὴν Καπερναοὺμ, μετὰ τὸ γάμο τοῦ δευτέρου. Μαζί μὲ τὸν ἀπ. Ἰωάννη ἀνῆκαν στοὺς μαθητὲς τοῦ Ἰωάννη τοῦ Βαπτιστῆ. Ὁ Ἀνδρέας καὶ ὁ Ἰωάννης συνάντησαν καὶ ἀκολούθησαν πρῶτοι τὸν Χριστό, ἐνῶ στὴ συνέχεια κάλεσαν καὶ τοὺς ἀδελφούς τους Πέτρο καὶ Ἰάκωβο, ἀντίστοιχα. Τὸν ἀπ. Ἀνδρέα συνέδεαν δεσμοὶ φιλίας καὶ μὲ τὸν ἀπ. Φίλιππο. Ἔτσι, ὁ Ἀνδρέας ὄχι μόνον ἀκολούθησε τὸν Χριστό, ἀλλὰ ἔφερε τὸν ἀδελφὸ του Πέτρο καὶ τὸν φίλο του Φίλιππο. Εἶναι προ-

18. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας, σ. 337-341· Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 321-328.

19. Βλ. Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 10.

20. Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 11.

21. Ἡ ὕμνολογία (βλ. Μηναιὸν Νοεμβρίου, σ. 512 κ.ἑξ.) τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας στηρίζεται ἀποκλειστικά στὴν Κ.Δ. καὶ δὲν ἔχει λάβει καθόλου ὑπόψη τὴν ἀπόκρυφη παράδοση (βλ. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 327· Χρήστου, Ἀνδρέας, 401· Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 18-20). Ὑμνους γιὰ τὸν ἀπόστολο συνέθεσαν ὁ ἱεροσολυμίτης Ἀνδρέας Κρήτης, 660-740 (Μηναιὸν Νοεμβρίου, σ. 516 κ.ἑξ.), ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Γερμανός, 715-730 (Μηναιὸν Νοεμβρίου, σ. 518 κ.ἑξ.), ὁ ἁγ. Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, π. 650-750 (Μηναιὸν Νοεμβρίου, σ. 521 κ.ἑξ.) καὶ ὁ σπουδίτης Θεσσαλονίκης Ἀνατόλιος, Θ' αἰ. (Μηναιὸν Νοεμβρίου, σ. 513 κ.ἑξ.). Στὸ τέλος τοῦ ΙΕ' αἰῶνα ὕμνους γιὰ τὸν ἀπ. Ἀνδρέα συνέθεσε ὁ Νικόλαος Μαλαξὸς (βλ. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 327). Στὴ Δυτικὴ Ἐκκλησία τὸν ἀπόστολο ὕμνολόγησαν ὁ πάπας Δάμασος (366-384) καὶ ὁ Βέδας Αἰδέσιμος (673-735) (Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 328). Πρβλ. Φουντούλη, Ἀνδρέας, σ. 145-162.

22. Πρβλ. Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου, PG 65, 825^ο.

φανές ὅτι ὁ Ἀνδρέας εἶχε δραστήριο ρόλο μεταξὺ τῶν δώδεκα ἀποστόλων, ἀλλὰ μετὰ τὴν Πεντηκοστὴ δὲν ὑπάρχει καμμία ἀναφορὰ σὲ αὐτὸν ἀπὸ τὰ κανονικὰ βιβλία τῆς Κ.Δ. Μάλιστα, χάνουμε τὰ ἴχνη τῶν ἐννέα ἀπὸ τοὺς δώδεκα ἀποστόλους, χωρὶς νὰ διασώζεται ἡ ἀγιογραφικὴ καταγραφή τῆς δράσεώς του²³. Ἔτσι, ἡ παράδοση γίνεται ὁ μοναδικὸς φορέας πληροφορήσεως.

Ὁ Ἀνδρέας καὶ ὁ Ἰωάννης ἦταν οἱ πρῶτοι ποὺ συνάντησαν τὸν Χριστό. Ἡ σχέση τοῦ πρωτόκλητου μὲ τὸν Ἰωάννη ἔχει ἤδη ἐπισημανθῇ, ἀφοῦ τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιο παραμένει ἡ κύρια πηγὴ τῶν ὧσων μὲ ἱστορικὰ ἀψευδῆ τρόπο παραδίδονται γιὰ τὴ δράση τοῦ ἀποστόλου. Ὁ Ματθαῖος (4, 18-22) καὶ ὁ Μάρκος (1, 16-18)²⁴ διασώζουν τὴ σκηνὴ τῆς ἀπὸ κοινοῦ κλήσεως τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ Ἀνδρέα ἀπὸ τὸν Χριστό. Ὁ Λουκᾶς (5, 1-11) παραδόξως, δὲν ἀναφέρεται στὸν Ἀνδρέα, ἐνῶ τὸν καταγράφει μόνον στὸν κατάλογο τῶν δώδεκα (Λουκ. 6, 12-16· Πράξεις 1, 13). Τὸ ἴδιο πράττουν ὁ Ματθαῖος (10, 2-4) καὶ ὁ Μάρκος (3, 16-19). Ἔτσι, ἀπὸ τὴ μία μεριά ὁ Ἀνδρέας δὲν φαίνεται νὰ κατέχη στίς διηγήσεις τῶν Συνοπτικῶν καὶ τῶν Πράξεων σημαντικὸ ρόλο²⁵, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλληλὴ στὸ τέταρτο Εὐαγγέλιο ἡ θέση του εἶναι ἐξαιρετικὰ προβεβλημένη. Οἱ πληροφορίες ποὺ ἀντλοῦμε γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ρόλο του στὸν κύκλο τῶν δώδεκα εἶναι μοναδικές²⁶. Ὁ Ἀνδρέας παρουσιάζεται νὰ κατέχη ἡγετικὸ ρόλο, γιὰ παράδειγμα στὸ θαῦμα τοῦ χορτασμοῦ τῶν πεντακισχιλίων (Ἰω. 6, 5-14)²⁷ καὶ

23. Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 8· Ἰωαννίδης, Ἀνδρέας, 663· Πατρῶνου, Ἀπ. Ἀνδρέας, σ. 153.

24. Ὁ ἀπ. Ἀνδρέας στὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Μάρκου (1, 29· 3, 18· 13, 3) κατέχει δευτερεύοντα ρόλο.

25. Πρβλ. Χρήστου, Ἀνδρέας, 387· Peterson, Andrew, σ. 2-3· Πατρῶνου, Ἀνδρέας, σ. 22-23.

26. Ὁ Ἀνδρέας δὲν εἶναι ἕνας ἀπλὸς ψαράς, ἀλλὰ παρουσιάζεται ὡς ἀκόλουθος τοῦ Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου (Ἰω. 1, 35-44). Στὸ ἴδιο χωρίο ὁ Ἀνδρέας φέρεται νὰ συναντᾷ τὸν Χριστὸ καὶ νὰ τὸν ἀκολουθῇ. Αὐτὸς εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος κάλεσε τὸν ἀδελφὸ τοῦ Πέτρου νὰ γνωρίσῃ τὸ Μεσσία. Ἔτσι, ὁ Ἀνδρέας προηγεῖται τοῦ ἀδελφοῦ του. Μάλιστα, ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης δὲν ἀναφέρει ποῖος ἦταν ὁ ἕτερος συνοδὸς τοῦ Ἀνδρέα, ἐπεὶδὴ ἦταν ὁ ἴδιος (πρβλ. Βασιλείου Σελευκείας, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου 3, PG 28, 1104). Οἱ δύο ἄνδρες εἶχαν στενὸ σύνδεσμο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἦταν ἀκόλουθοι τοῦ Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου. Πρβλ. Βασιλείου Σελευκείας, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου, PG 28, 1101 κ.ἐξ· Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας, σ. 337-341· Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 337-341· Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 11-17· Ἰωαννίδης, Ἀνδρέας, 660-663· Peterson, Andrew, σ. 4-5· Gordini, Andrea, 1094-1097· Πατρῶνου, Ἀνδρέας, σ. 22-23.

27. Πρβλ. Βασιλείου Σελευκείας, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου 5, PG 28, 1108.

στήν ὑποδοχή τῶν Ἑλλήνων (Ἰω. 12, 20-34)²⁸. Μάλιστα, ἀπὸ τὸ τέταρτο Εὐαγγέλιο ἐλήφθη καὶ ὁ τίτλος πρωτόκλητος²⁹.

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω καθίσταται σαφές ὅτι στὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιο σχηματοποιεῖται ἡ ἰδιαίτερη σχέση τῆς ἰωαννείου παραδόσεως μὲ τὸ κήρυγμα τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα³⁰. Τῇ θέσῃ αὐτὴν ἐπιβεβαιώνει μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση καὶ ἡ παράδοση τοῦ Β' αἰώνα³¹. Σὲ σημείωση τοῦ Μουρατόριου κώδικα, ἡ ὁποία ἀνάγεται στὸ τέλος τοῦ αἵωνα αὐτοῦ, διασώζεται ἡ πληροφορία ὅτι ἀφοῦ ὁ Ἰωάννης καὶ οἱ μαθητές του προσευχήθηκαν, τὸ ἴδιο βράδυ ὁ Εὐαγγελιστὴς μὲ ὄραμα παρακινήθηκε ἀπὸ τὸν ἀπ. Ἀνδρέα νὰ προχωρήσῃ στὴ συγγραφὴ τοῦ τετάρτου Εὐαγγελίου στὸ ὄνομά του³². Ἀξιοποιώντας αὐτὴν τὴ στέρεα παράδοση τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὶς σχέσεις τῶν δύο ἀποστόλων, τὸ ἀπόκρυφο κείμενο τῶν Πράξεων τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα διηγεῖται ὅτι ὁ Ἀνδρέας βρισκόταν στὴν Ἐφεσο μαζὶ μὲ τὸν Ἰωάννη. Μετὰ ἀπὸ θεία ἐντολή, ὁ Ἀνδρέας ἀναχώρησε γιὰ νὰ συνεχίσῃ τὸ ἔργο τοῦ Εὐαγγελίου στὴν Βιθυνία³³. Ὁ ἁγ. Γρηγόριος Νύσσης ἀνακεφαλαιώνοντας αὐτὴν τὴν

28. Πρβλ. Χρήστου, Ἀνδρέας, 386· Peterson, Andrew, σ. 5. Τὸ ὄνομα Ἀνδρέας εἶναι ἑλληνικό, παράγεται ἀπὸ τὴ λέξη ἀνδρεία καὶ ἀπαντᾶται στὸν Ἡρόδοτο, τὸν Πλούταρχο, τὸν Πausanias κ.ά. Τὸ ὄνομα Ἀνδρέας, ὅπως καὶ τὰ ὀνόματα Φίλιππος καὶ Νικόδημος, διαδόθηκαν ἰδιαίτερος στὴν Παλαιστίνη κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ περίοδο. Στὰ χρόνια τοῦ Χριστοῦ ἦταν ἓνα συνηθισμένο ὄνομα μεταξὺ τῶν Ἰουδαίων (πρβλ. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας, σ. 337· Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 8· Ἰωαννίδη, Ἀνδρέας, 660· Peterson, Andrew, σ. 1 καὶ 7· Πατρῶνου, Ἀνδρέας, σ. 24-25).

29. Ἡ χρῆσις τοῦ τίτλου ἀπὸ τὸν Σελευκείας Βασίλειο (Ἐγκώμιον Ἀνδρέου, PG 28, 1104) δείχνει τὴν ἀρχαιότητά του. Πρβλ. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας, σ. 337-338· Χρήστου, Ἀνδρέας, 387· Peterson, Andrew, σ. 4-5· Πατρῶνου, Ἀνδρέας, σ. 29.

30. Βλ. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 76 κ.ἐξ· Πατρῶνος, Ἀπ. Ἀνδρέας, σ. 154 κ.ἐξ· πρβλ. Καραβιδούλου, Ἰωάννης οἰκουμενικότητα, σ. 17-27.

31. Ἀναφορὰ στὸν ἀπ. Ἀνδρέα βρίσκουμε καὶ στὸ ἔργο Ἐπιστολὴ τῶν Ἀποστόλων, τὸ ὁποῖο συνεγράφη περίπου τὸ 160 στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ σώζεται σήμερον πληρὴ στὴν Αἰθιοπικὴ, ἐνὼ ἀποσπάσματά του σώζονται στὴν Κοπτικὴ καὶ τὴ Λατινικὴ (βλ. Peterson, Andrew, σ. 6-7).

32. *Quantum evangeliorum Johannis ex discipulis. Cohortantibus condiscipulis et episcopis, suis dixit: Conieunate mihi hoc tribuo et quid cuique fuerit revelatum, alterutrum nobis enarremus. Eadem nocte revelatum Andreae ex apostolis, ut recognoscentibus cunctis Johannes suo nomine cuncta describeret* (Vögel, *Grundriss der Einleitung*, [Παράρτημα] σ. III). Βλ. Ἰωαννίδη, Εἰσαγωγή εἰς τὴν ΚΔ., σ. 133· Peterson, Andrew, σ. 7· Gordini, Andrea, 1097· Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 76-79· Γλαβίνα, Ἀνδρέας, σ. 41.

33. Ἀνδρέου Πράξεις 15, ΑΑ 15· πρβλ. Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 45. Ὁ καθι-

παράδοση τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα, μὲ ἔμφαση σημειώνει ὅτι ὁ Ἀνδρέας *τῇ φωνῇ τοῦ Ἰωάννου πρὸς τὸν ἀμνὸν ὠδηγήθη*³⁴.

Εἶναι, ὅμως, γεγονὸς ὅτι γιὰ τὸ μαρτύριο τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα στὴν Πάτρα γνωρίζουμε ὅσα διασώζει μόνο ἡ ἀπόκρυφη παράδοση, ἂν καὶ ἡ σύγχρονη ἔρευνα ἀποδέχεται τὴν ἱστορικότητά του³⁵. Ὅσοι ἐπιχείρησαν νὰ προσδιορίσουν τὸ χρόνο τοῦ μαρτυρίου, κατέληξαν στὸ συμπέρασμα ὅτι πρέπει νὰ πραγματοποιήθηκε στὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Νέρωνος (54-68)³⁶, καὶ μάλιστα μετὰ τὸ μαρτύριο τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου. Ὅπως ἀναλυτικὰ θὰ ἀναφέρουμε στὴ συνέχεια, ἡ παράδοση τῶν ἀνὰ τὴν οἰκουμένη τοπικῶν ἐκκλησιῶν συγκλίνει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἀπ. Ἀνδρέας ἔδρασε στὴν περιοχή τῆς βόρειας Μικρᾶς Ἀσίας, τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ τῆς Θράκης. Τέλος, γιὰ ἀπροσδιόριστους λόγους κινούμενος δυτικὰ, διῆλθε ἀπὸ τὴ Θράκη, τὴ Μακεδονία, τὴ Θεσσαλία, τὴν ἀνατολικὴ Στερεὰ καὶ κατέληξε στὴν Πάτρα, ὅπου καὶ μαρτύρησε. Βεβαίως, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ Πάτρα δὲν ἦταν σπουδαῖο πολιτικὸ καὶ οἰκονομικὸ κέντρο, ἂν καὶ ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς βασικοὺς λιμένες ἐπιβιβάσεως γιὰ ὅσους ἐπιθυμοῦσαν νὰ ταξιδέψουν στὴν Ἰταλία. Γιατὶ λοιπόν, ὁ ἀπ. Ἀνδρέας ταξίδεψε στὴν Πάτρα; Ἡ ἀπάντηση εἶναι δυνατὴ μόνο μέσα ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία τῶν ἱστορικῶν γεγονότων.

Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι μετὰ τὸ μαρτύριο τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου, δὲν προσῆλθε στὴ Ρώμη κάποιος ἄλλος ἀπόστολος. Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση τὴν περίοδο αὕτὴ ὁ ἁγ. Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης κατευθύνθηκε πρὸς τὴ Ρώμη³⁷, ὅπου καὶ διέμεινε γιὰ κάποιο χρονικὸ διάστημα, ἐνῶ τὴν ποιμαντικὴ καθοδήγηση τῆς εὐρύτερης γεωγραφικῆς περιοχῆς ἀνέλαβε ὁ ἐκ τῆς τάξεως τῶν προφητῶν³⁸ μαθητὴς καὶ συνεργάτης τοῦ ἀπ. Παύλου Κλήμης. Στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο πάλι, διαπιστώνουμε ὅτι δροῦσαν δύο κορυφαῖοι ἀπόστολοι, ὁ πρωτόκλητος Ἀνδρέας καὶ ὁ ἡγαπημένος μαθητὴς

γητῆς Ἀπόστολος Γλαβίνας σημειώνει ὅτι οἱ δύο ἀδελφοὶ Πέτρος καὶ Ἀνδρέας συμπορεύονται γιὰ ἕνα διάστημα καὶ συνεργάζονται γιὰ τὴ διάδοση τοῦ Εὐαγγελίου (Γλαβίνα, Ἀνδρέας, σ. 44). Ἡ θέση, ὅμως, αὕτὴ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τεκμηριωθῇ στὶς πηγές ἢ στὴν παράδοση. Ἀλλωστε ὡς συνοδὸς τοῦ ἀπ. Πέτρου ἔχει καταγραφῇ ὁ Εὐαγγελιστὴς Μάρκος.

34. Γρηγορίου Νύσσης, Ἐξηγήσεις τοῦ ᾠσματος τῶν ᾠσμάτων, GNO 6, 434⁸.

35. Πρβλ. Prieur, Acta Andreae, CCSA 5, 72-81· Λαμπροπούλου, Ἀσκητισμός, σ. 11-12.

36. Θωμοπούλου, Ἱστορία Πατρῶν, σ. 176· Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 45.

37. Μαρτύριον Διονυσίου 5, σ. 48-50.

38. Πρβλ. Φειδᾶ, Ἐκκλ. ἱστορία Ι, σ. 71 κ.ἐξ.

καὶ Εὐαγγελιστῆς Ἰωάννης. Καὶ ἐνῶ ὁ Ἰωάννης παρέμεινε στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὁ Ἀνδρέας κατευθύνθηκε πρὸς τὴ Δύση. Ἡ καθοδὸς του ἀπὸ τὴ Θράκη στὴν Πάτρα, εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνευθῇ ὑπὸ αὐτὴν τὴν προοπτικὴ. Ὁ ἀπ. Ἀνδρέας μετὰ τὸ μαρτύριο τοῦ ἀδελφοῦ του ἀπ. Πέτρου καὶ τοῦ ἀπ. Παύλου, πρέπει νὰ κινήθηκε μὲ σκοπὸ νὰ προσέλθῃ στὴ Ρώμη, ἀφοῦ φαίνεται ὅτι ἀπεδίδeto ἰδιαίτερη σημασία στὴ διάδοση τοῦ Εὐαγγελίου καὶ στὴν ἐνίσχυση τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων τῆς Δύσεως. Οἱ λόγοι ἦταν προφανεῖς, ἔπρεπε νὰ ἐνισχυθῇ ἡ κοινότητα τῆς Ρώμης ὡς κέντρον τῆς Αὐτοκρατορίας, καὶ οἱ χριστιανοὶ νὰ διακριθοῦν ἀπὸ τοὺς Ἰουδαίους ὡς ξεχωριστὴ θρησκευτικὴ κοινότητα, μὲ ὑπερεθνικὴ ταυτότητα. Ἡ Ρωμαϊκὴ Πολιτεία θὰ ἔπρεπε νὰ κατανοήσῃ τὴ συγκεκριμένη διάκριση Ἐκκλησίας καὶ Ἰουδαϊσμοῦ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ Μεγάλον Ἰουδαϊκὸ Συνέδριον εἶχε ὀργανώσῃ διώξεις εἰς βάρος τῶν πρωτεργατῶν τοῦ Εὐαγγελίου, καθὼς ἐπεδίωκε τὴν πλήρη ἀποδυνάμωση τῆς Ἐκκλησίας³⁹. Τελικά, ὁ ἀπ. Ἀνδρέας κατευθυνόμενος πρὸς τὴ Ρώμη, συνελήφθη στὴν Πάτρα (τὸ ἀργότερον Ὀκτώβριον τοῦ ἔτους 68), ὅπου καὶ μαρτύρησε (30 Νοεμβρίου). Ἐν τούτοις, ἡ βεβαιότερη ἀπόδειξις τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἀποστόλου στὴν Πάτρα ὑπῆρξε κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες τὸ θαυματουργὸ λείψανόν του, τὸ ὁποῖο διασώθηκε ἀπὸ τοὺς χριστιανούς τῆς πόλεως καὶ διαφυλάχθηκε ἐπὶ αἰῶνες ὡς θησαυρὸς τῆς Ἐκκλησίας.

β. Τὸ λείψανον τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα

Τὸ μαρτύριον τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα στὴν Πάτρα εἶναι τὸ πρῶτον γνωστὸ χριστιανικὸ μαρτύριον στὴν Πελοπόννησο, μὲ πλούσια ἀλλὰ ἀμφισβητούμενη ἀγιολογικὴ (ἀπόκρυφη) παράδοσις⁴⁰. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι τὸ λείψανον τοῦ ἀποστόλου ὑπῆρξε τουλάχιστον γιὰ τοὺς τέσσαρες πρώτους χριστιανικοὺς

39. Τὸ Μ. Ἰουδαϊκὸ Συνέδριον εἶχε σχεδιάσει καὶ ὀργανώσει ἀπηνεῖς διωγμούς εἰς βάρος τῶν πρωτεργατῶν τοῦ Εὐαγγελίου (βλ. Βούλγαρη, Νέα θεώρησις, σ. 15 κ.ἐξ.). Εἶχε ἤδη μαρτυρήσει ὁ ἀπόστολος Ἰάκωβος (π. 45). Λίγον πρὶν τὸ ξέσπασμα τῆς Ἰουδαϊκῆς ἐπανάστασης (66-70) ἡ ὁποία κατέληξε στὴ γνωστὴ καταστροφὴ τοῦ Ναοῦ τῶν Ἱεροσολύμων, οἱ Ἰουδαῖοι φρόντισαν νὰ ἐξουδετερώσουν ὅλους ὅσους θὰ ἀποτελοῦσαν ἐμπόδιον γιὰ τὴν πραγμάτωση τῶν σκοπῶν τους. Ἔτσι, μαρτύρησαν στὴ Ρώμῃ οἱ ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος πρὶν τὸ τέλος τοῦ χειμῶνα τοῦ 66 (βλ. Βούλγαρη, Χρονολογία, σ. 110-121), ἐνῶ στὰ Ἱεροσόλυμα μαρτύρησε ὁ Ἰάκωβος ὁ ἀδελφός τοῦ Θεοῦ (67). Τὸ 66 μ.Χ. δὲν ὑπῆρχε ἀπόστολος στὴ Δύση. Ἡ παρουσία κάποιου ἀποστόλου χωρὶς νὰ εἶναι ἀναγκαία, ἦταν σημαντικὴ, ἀφοῦ ἐκεῖνη τὴν περίοδον ἔπρεπε ἡ Ἐκκλησία νὰ δείξῃ ὅτι δὲν εἶχε καμία σχέση μὲ τὸν Ἰουδαϊσμὸν καὶ τοὺς ἐθνικοὺς ἀγῶνες τῶν Ἑβραίων (πρβλ. Βούλγαρη, Ἐνότης, σ. 350 κ.ἐξ.· Φειδᾶ, Ἱστορία, Ι, σ. 114 κ.ἐξ.).

40. Πρβλ. Delehay, Martyrs, σ. 227

αἰῶνες ἡ ζωντανὴ μαρτυρία τῆς ἀλήθειας τοῦ ἀναστάσιμου κηρύγματος τῆς Ἐκκλησίας στὴν Πελοπόννησο⁴¹. Τὸ λείψανο ἔγινε ἀπὸ τα μέσα τοῦ Δ' αἰῶνα ἰδιαίτερα γνωστὸ, ὅταν μεταφέρθηκε μέρος ἡ ὁλόκληρο στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο (324-337) ἢ ἀπὸ τὸν γιό του Κωνσταντῖνο (337-361)⁴². Ἡ ἱστορικὴ καταγραφή τῆς μεταφορᾶς εἶναι ἀπὸ μόνη τῆς σημαντικῆς⁴³, καθὼς πολλοὶ νεώτεροι ἐρευνητὲς ἀμφισβήτησαν καὶ αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ μαρτύριο τοῦ ἁγίου στὴν Πάτρα. Ἡ ὑπαρξὴ ὅμως, τοῦ λειψάνου ἐπιβεβαιώνει τὸ μαρτύριο, ἐνῶ ὁ χρόνος τῆς ἀνακομιδῆς καὶ ἡ αἰτία τῆς ἀπαιτοῦν ἰδιαίτερη προσοχή, ἀφοῦ ὀριοθετοῦν τὴν ἐπίλυση πολλῶν ζητημάτων ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐρευνα τοῦ θέματος.

Ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἐορτάζει στὶς 3 Μαρτίου⁴⁴ τὴν ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἁπ. Ἀνδρέα στὸ ναὸ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐνῶ ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία στὶς 9 Μαΐου ἐορτάζει τὴν ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου στὸ ναὸ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων τοῦ Μεδιολάνου⁴⁵. Γενικὰ μέχρι σήμερα ἦταν ἀποδεκτὸ παρὰ τὶς κάποιες ἐπιφυλά-

41. Πρβλ. *Μερισθεὶς γὰρ οὐρανῷ καὶ γῇ, σῶματι μὲν ἔχων τὴν γῆν, ψυχῇ δὲ τὸν οὐρανὸν κληρωθεὶς, ἐποπτεύει τὰς τῶν ἀνθρώπων ἀγέλας, ἰάμασι καὶ θαύμασι τοὺς ἐπὶ γῆς δεξιούμενους* (Βασιλείου Σελευκείας, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου 6, PG 28, 1108).

42. Πρβλ. Lietzmann, A History II, σ. 899· Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 58-59.

43. Τὸ σύνολο τῶν ξένων ἐρευνητῶν θεωρεῖ ὅτι αὐτὴ ἡ μεταφορὰ εἶναι ἡ πρώτη καταγεγραμμένη ἀνακομιδὴ λειψάνων (βλ. Mango, Constantine's Mausoleum, 51). Ὅπως ὅμως, ὁ καθηγητὴς Χρήστος Βούλγαρης σημειώνει γιὰ τοὺς ἀποστόλους Πέτρο καὶ Παῦλο, ὁ ὑπὸ τοῦ «*Catalogus Liberianus*» τοῦ ἔτους 354 χαρακτηρισμὸς τῆς 29ης Ἰουνίου ὡς «γενεθλίου» ἡμέρας αὐτῶν ἀπεδείχθη ὅτι δὲν δηλοῖ τὸ κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην μαρτύριον αὐτῶν, ἀλλὰ τὴν κατ' αὐτὴν καθιέρωσιν, ἐν ἔτει 258, τοῦ κοινοῦ ἐορτασμοῦ τῆς μνήμης αὐτῶν, πιθανότατα ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων τῶν ἐκ τοῦ Βατικανοῦ (τοῦ Πέτρου) καὶ τῆς Ὀστίας ὁδοῦ (τοῦ Παύλου) εἰς τινὰ κατακόμβην παρὰ τὴν Ἀπτίαν ὁδόν, κατὰ τὸν ἐπὶ Λικινίου Βαλεριανοῦ διωγμὸν (257-270), διὰ λόγους ἀσφαλείας (Βούλγαρη, Χρονολογία, σ. 119).

44. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 327· Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 47.

45. MartRom 181· πρβλ. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 327. Ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία ἐορτάζει τὴν ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἁπ. Ἀνδρέα στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους τοῦ Μεδιολάνου ἐπὶ ἁγ. Ἀμβροσίου (373-397). Αὐτὴ ἡ ἐκκλησία τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων οἰκοδομήθηκε κατὰ τὸ πρότυπο τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Mango, Constantine's Mausoleum, 57). Μάλιστα, στὶς 30 Σεπτεμβρίου ἐορτάζεται ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἀποστόλου στὴ Βασιλικὴ τῆς Ἀκυλίας (βλ. Dvornik, Apostolicity, σ. 150). Ὁ Burgess (Relics of Sts Andrew and

ξεις, ὅτι ἡ ἀνακομιδὴ στὴν Κωνσταντινούπολι ὁλοκληρώθηκε στὶς 3 Μαρτίου τοῦ 357⁴⁶. Γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ χρόνου χρησιμοποιήθηκε κυρίως τὸ Πασχάλιο Χρονικόν⁴⁷, ἀν καὶ ἡ χρονικὴ ἀπόστασις τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου ἀπὸ τὰ γεγονότα (π. 630)⁴⁸, δημιουργεῖ πολλὰ ἐρωτηματικά ὡς πρὸς τὴ ἀξιοπιστία του.

Μία ἀπὸ τίς βασικὲς πηγὲς γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ χρόνου τῆς ἀνακομιδῆς εἶναι ὁ ἀρειανόφρων ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικὸς Φιλοστόργιος⁴⁹, ὁ ὁποῖος διέσωσε τὴν πληροφορία ὅτι μέχρι καὶ τὰ μέσα τοῦ Δ΄ αἰῶνα τὸ λείψανο τοῦ ἁγίου βρισκόταν στὴν ἀχαϊκὴ πρωτεύουσα. Τὸν Φιλοστόργιο

Luke, 5-6) ἐκλαμβάνει τὴν 9η Μαΐου ὡς ἡμέρα ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων στὴν Κωνσταντινούπολι καὶ ἐσφαλμένως ὑποστηρίζει ὅτι ἡ καταγραφή ἀποτελεῖ μεταγενέστερο λάθος. Τὸ ζήτημα ὅμως εἶναι λελυμένο, ὅπως ἤδη σημειώσαμε.

46. Πρβλ. Delehay, *Martyrs*, σ. 55· Χρήστου, Ἀνδρέας, 401· Peterson, Andrew, σ. 10· Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 48· Gordini, Andrea, 1097· Prieur, Acta Andreae, CCSA 5, 76-78· Woods, Translation, 386 (ὑπ. 1)· Mango, Constantine's Mausoleum, 52· Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 5, ὑπ. 1.

47. Ἰνδ. ιε΄. κ΄. ὑπ. Κωνσταντίνου Αὐγούστου τὸ ια΄ καὶ Ἰουλιανοῦ Καίσαρος τὸ β΄. Ἐπὶ τούτων τῶν ὑπάτων μηνὶ δύστρῳ γ΄ ἠνέχθη ἐν Κωνσταντινουπόλει τὰ λείψανα τῶν ἁγίων Λουκᾶ καὶ Ἀνδρέου τῶν ἀποστόλων σπουδῇ Κωνσταντίου τοῦ Αὐγούστου μετὰ σπουδῆς καὶ θεοσεβείας ψαλμωδίας τε καὶ ὕμνων, καὶ ἀπετέθη εἰς τοὺς ἁγίους Ἀποστόλους (Πασχάλιον Χρονικόν, σ. 542)· πρβλ. Σωκράτη, Ἐκκλ. Ἱστορία 1, 40· Ἱερωνύμου, Contra Vigilantium 5, PL 23, 343. Constantio VIII et Iuliano Caes. II HIS CONSS. introierunt Constantinopolim reliquiae sanctorum apostolorum Andreae et Lucae die V nom. Mar (Descriptio consulum, σ. 238). Τὴν ἴδια πληροφορία ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Ἀναγνώστη διασώζει καὶ ὁ Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος: Ἐβασίλευσε Κωνσταντίνος... Καὶ ἐπὶ αὐτοῦ, εἰσῆλθον ἐν Κωνσταντίνου πόλει τὰ λείψανα τῶν ἁγίων ἀποστόλων, Τιμοθέου μὲν πρὸ ὀκτῶ Καλανδῶν Ἰουλίων· Ἀνδρέα δὲ καὶ Λουκᾶ, πρὸ πέντε Νόννων Μαρτίων καὶ κατετέθησαν ἐν τῷ ὑπ' αὐτοῦ ἐγκαινισθέντι μεγάλῳ ναῷ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων (Θεοδώρου Ἀναγνώστη, Ἐκκλ. Ἱστορία 2, 61, PG 861, 212-213). Σὲ παραλλαγὴ κειμένου τοῦ (Ψευδο)-Ἐπιφανίου διαβάζουμε ὅτι ὁ Εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς μετετέθη δὲ ὕστερον ἐν Κωνσταντινουπόλει μετὰ καὶ Ἀνδρέου καὶ Τιμοθέου τῶν ἀποστόλων· κατὰ τοὺς καιροὺς Κωνσταντίου (Ἐπιφανίου, Τὰ ὀνόματα τῶν δώδεκα ἀποστόλων, σ. 117¹²⁻¹⁴).

48. Βλ. Καρπὸζηλου, Βυζ. Ἱστορικοὶ I, σ. 585-590.

49. Ὁ Φιλοστόργιος γεννήθηκε τὸ 368 στὴ Βορρυσσὸ τῆς Καππαδοκίας καὶ πέθανε μετὰ τὸ 433. Ἦταν ὁπαδὸς τοῦ αἵρετικοῦ Εὐνομίου. Στὴν Ἱστορία του λαμβάνει σαφῶς θέση ὑπὲρ τῶν ἀρειανῶν. Ἀποσπάσματα τοῦ πολῦτιμου ἀπὸ ἱστορικῆς πλευρᾶς ἔργου του διασώζονται στὸν Μέγα Φώτιο, στὸ Μαρτύριο τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου, στὴ Σοῦδα καὶ σὲ ἕνα Βίο τοῦ Μεγ. Κωνσταντίνου. Βλ. Καρπὸζηλου, Βυζ. Ἱστορικοὶ I, σ. 97 κ.εξ.· Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 8, ὑπ. 13.

ὡς πηγή χρησιμοποιεῖ ὁ συγγραφέας⁵⁰ τοῦ Βίου τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου⁵¹. Σύμφωνα μὲ τὸ Βίο, ὁ αὐτοκράτορας Κωνστάντιος ἔλαβε τὴν πληροφορία ὅτι τὸ λείψανο τοῦ ἁγίου βρισκόταν στὴν Πάτρα⁵². Τότε ἀποφάσισε τὴ μεταφορά του στὴν Κωνσταντινούπολι καὶ ἀνέθεσε τὴν ἀποστολὴ στὸν ἁγ. Ἀρτέμιο⁵³. Ὁ τελευταῖος παρέλαβε ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο τῆς πόλεως τῶν Πατρῶν τὸ λείψανο τοῦ ἁγ. Ἀνδρέα⁵⁴, τὸ ὁποῖο τοποθετήθηκε στὴ συνέχεια στὴν ἐκκλησίᾳ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων τῆς βασιλεύουσας. Ὁ David Woods ὑποστηρίζει ὅτι τὸ μαρτύριο εἶναι ἀψευδὴς πηγή, ἀφοῦ ὁ συγγραφέας του χρησιμοποιεῖ τὸν Φιλοσόργιο⁵⁵. Τὴ θέση αὐτὴ δὲν τὴν ἀποδέχεται ὁ Richard Burgess. Ὅπως ἐπιτυχῶς ἀποδεικνύει ὁ Βίος περιέχει ἀναχρονισμούς, ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλες πηγές, δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ παράλληλες πηγές ἢ ὀρθὴ χρῆσι τοῦ Φιλοσόργιου καὶ τέλος δὲν ἀνταποκρίνεται στὰ πραγματικὰ γεγονότα τοῦ βίου τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου⁵⁶. Ἐν τούτοις, ἡ διήγησι τοῦ Βίου ἐπηρέασε τοὺς μεταγενέστερους συγγραφεῖς⁵⁷, τῶν ὁποίων ἡ χρονικὴ κατάταξι φανερῶνει ὅτι ἡ παράδοσι γιὰ τὴ μεταφορά τῶν λειψάνων ἀπὸ τὸν ἁγ. Ἀρτέμιο διαμορφώθηκε μεταξὺ τοῦ Η' καὶ τοῦ Θ' αἰῶνα.

Ὁ Μ. Φώτιος χρησιμοποιώντας τὸν Φιλοσόργιο ὡς πηγή, διασώζει τὴν ἀνωτέρω πληροφορία⁵⁸, ἀλλὰ ὁ ἴδιος δὲν μνημονεύει τὸ ρόλο τοῦ ἁγ.

50. Ὡς συγγραφέας τοῦ Βίου φέρεται ὁ μοναχὸς Ἰωάννης. Οἱ παλαιότεροι ἀπέδιδαν τὸ κείμενο στὸν ἁγ. Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνὸ (π. 650-750), ἀλλὰ σήμερα ὑπάρχουν πολλὰ ἐρωτηματικὰ γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ συγγραφέα. Μεταξὺ τῶν ἄλλων ὡς συγγραφέας προτείνεται καὶ ὁ Ἰωάννης Ρόδιος. Βλ. CPG III, 8082· Kazhdan, History, σ. 28-29, 77· PMBZ 2896· CPGS 8082· Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 5, ὑπ. 4.

51. Βίος Ἀρτεμίου 16-18, PG 96, 1265-1268.

52. ...τὰ σώματα τῶν τοῦ Χριστοῦ ἀποστόλων Ἀνδρέου καὶ Λουκᾶ, ἐν Ἀχαΐᾳ τεθαμμένα τυγχάνουσι, Ἀνδρέου μὲν ἐν Πάτραις, Λουκᾶ δὲ ἐν Θήβαις τῆς Βοιωτίας (Βίος Ἀρτεμίου 16, PG 96, 1265).

53. Ὁ ἁγ. Ἀρτέμιος μαρτύρησε στὴ διάρκεια τῶν διωγμῶν τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτη (361-363).

54. Βίος Ἀρτεμίου 16-17, PG 96, 1265-1268· πρβλ. AA 2. Ἡ παράδοσι ὅτι ὁ λαὸς τῆς πόλεως ἀντιστάθηκε στὴν ἀπόφασιν τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίου εἶναι μεταγενέστερη καὶ δὲν τεκμηριώνεται ἀπὸ τίς πηγές (βλ. Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 51).

55. Woods, Translation, 390.

56. Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 6-23· πρβλ. Mango, Addendum, 434.

57. Βλ. Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 19-22.

58. Ὁ αὐτοκράτορας Κωνστάντιος καὶ Ἀνδρέαν τὸν Ἀπόστολον ἐκ τῆς Ἀχαΐας

Ἀρτεμίου⁵⁹, ἐνῶ ἀναφέρεται στὴν ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους, χωρὶς νὰ προσδιορίζη τὸ χρόνο τῆς μεταφορᾶς τους στὴν Κωνσταντινούπολι. Τὸ γεγονὸς ποὺ πραγματικὰ φαίνεται νὰ περιγράφη ὁ Μ. Φώτιος εἶναι ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων στὸ ναὸ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων καὶ μόνον. Κατὰ συνέπεια μὲ ἀσφάλεια εἴμαστε σὲ θέσῃ νὰ συμπεράνουμε ὅτι στὶς 3 Μαρτίου τοῦ 357 πραγματοποιήθηκε ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ Ἀπ. Ἀνδρέα στὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων. Εἶναι πασιφανὲς ὅτι ἡ διήγησις περὶ συμμετοχῆς τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου στὴν ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τῶν ἀποστόλων στὴν Κωνσταντινούπολι ἀποτελεῖ μεταγενέστερη ἐπεξεργασία τοῦ ἀγιολογικοῦ ὕλικου.

Εἶναι πραγματικὰ σημαντικὴ γιὰ τὴ μελέτη μας ἡ θέσις τοῦ ἁγ. Παυλίνου Νόλης (409-431), ὁ ὁποῖος γράφοντας τὸ 405 σημειώνει ὅτι ὁ Μ. Κωνσταντῖνος μετέφερε τὰ λείψανα τοῦ Ἀπ. Ἀνδρέα στὴν Κωνσταντινούπολι⁶⁰. Ἡ θέσις αὐτὴ προκαλεῖ ἐκπληξή⁶¹, ἀλλὰ ταυτίζεται μὲ ἄλλες προγενέστερες πηγές. Ὁ Richard Burgess σημειώνει ὅτι σὲ τέσσερα μικρὰ χρονικά, τὰ ὁποῖα φαίνεται νὰ μοιράζονται τὴν ἴδια πρωτογενῆ πηγὴ, ὑπάρχει ἡ καταγραφὴ ὡς ἔτους μεταφορᾶς τῶν λειψάνων στὴν Κωνσταντινούπολι τὸ 336⁶². Προφανῶς καὶ ὁ ἁγ. Παυλῖνος μοιράζεται τὴν ἴδια παράδοσι. Πολὺ σημαντικό εἶναι τὸ λεγόμενο Χρονικὸ τοῦ Βερολίνου⁶³, τὸ ὁποῖο πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου (ἀρ. 13.296) ὅπου φυλάσσεται, καὶ σώζεται σὲ ἓνα μονόφυλλο πάπυρο. Προέρχεται ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον καὶ συνεγράφη τὸ ἀργότερον μέχρι τὸ τέλος τοῦ Δ' αἰώνα⁶⁴.

μετακομίσαι ἐπὶ τὸν ναὸν ὃν οὗτος ἐξωκοδομήσατο, τὸ κοινὸν τῶν Ἀποστόλων ἐπιφερόμενον ὄνομα, οὗ πλησίον καὶ τὸν πατρῶν τάφον ἰδρύσασθαι· ναὶ δὴ καὶ Λουκὰν τὸν εὐαγγελιστὴν ἐκ τῆς αὐτῆς Ἀχαΐας εἰς τὸ αὐτὸ μετενεγκεῖν τέμενος· ἀλλὰ καὶ Τιμόθεον τὸν ἀπόστολον ὡσαύτως ἐξ Ἐφέσου τῆς Ἰωνίας εἰς τὸν αὐτὸν ἀνακομίσαι περιώνυμον καὶ σεβάσιμον οἶκον (Φιλοστοργίου, Ἐκκλ. Ἱστορία Ἑλλάδος, σ. 423).

59. Πρβλ. Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 15.

60. *Nam quia non totum pariter diffusa per orbem prima fides ierat, multis regionibus orbis partyres afuerant, et ob hoc, puto, munere magno id placitum Christo nunc inspirante potentes, ut Constantino primum sub Caesare factum est, nunc famulis retegente suis, ut sede priori martyras accitos transferrent in nova terrae hospitia* (Παυλίνου Νόλη, Carmen 19, 317-324).

61. Πρβλ. Mango, Addendum, 434· Mango, Constantine's Mausoleum, 53· Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 28.

62. Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 24· πρβλ. Magno, Addendum, 434.

63. Βλ. Fasti Berolinenses, σ. 420-429.

64. Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 24.

Τὸ χρονικὸ διασώζει τὴν πληροφορία ὅτι ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἁπ. Ἀνδρέα στὴν Κωνσταντινούπολι πραγματοποιήθηκε τὸν Ἰούνιο τοῦ 336⁶⁵. Τὸ χρονικὸ διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα δίνοντας τὴν 21^η Ἰουνίου ὡς ἡμέρα ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων.

Τὰ ὑπόλοιπα τρία χρονικὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια πηγή, ἡ ὁποία φαίνεται νὰ εἶναι παράλληλη μὲ τὸ Χρονικὸ τοῦ Βερολίνου⁶⁶. Σημειωτέον ὅτι τὰ κείμενα σώζονται στὰ Λατινικά, ἀλλὰ σαφῶς ἀποτελοῦν μεταγενέστερη (πιωχὴ ἐν πολλοῖς) μετάφραση τοῦ ἐλληνικοῦ πρωτοτύπου, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ συνεγράφη στὴ Ρώμη⁶⁷ τὸν Δ΄ αἰῶνα καὶ στὴ συνέχεια πέρασε στὴν Ἀλεξάνδρεια τῆς Αἰγύπτου. Τὸ χρονικὸ ποὺ σήμερα ὀνομάζουμε *Fasti Vindobonenses priores* διασώζει τὴν πληροφορία ὅτι ἡ ἀνακομιδὴ πραγματοποιήθηκε τὸ ἔτος 336⁶⁸. Τὴν πληροφορία ἐπαναλαμβάνει καὶ τὸ ἀλεξανδρινό⁶⁹ χρονικὸ *Barbarus Scaligeri*⁷⁰. Στὸ *Fasti Vindobonenses posteriores*, ὅμως, ὡς χρόνος ἀνακομιδῆς καταγράφεται ἡ 30^η Νοεμβρίου 335⁷¹. Προφανῶς ὁ συγγραφέας συνέδεσε τὴν ἀνακομιδὴ μὲ τὴν ἡμέρα ἑορτῆς τοῦ ἁγ. Ἀνδρέα, ἐὰν δὲν δηλώνει κάτι ἄλλο.

Ἡ σύγκληση τῶν ἀνωτέρω χρονολογικῶν προσδιορισμῶν μᾶς πείθει ὅτι ἡ μεταφορὰ τῶν λειψάνων τοῦ ἁπ. Ἀνδρέα στὴν Κωνσταντινούπολι ὁλοκληρώθηκε στίς 22 Ἰουνίου τοῦ ἔτους 336, μετὰ ἀπὸ ἐντολὴ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου⁷². Ὁ πρῶτος χριστιανὸς αὐτοκράτορας ἀπέδιδε ἰδιαίτερη

65. Πομπείανου καὶ Φακούνδου ταύτη τῇ ὑπ. εἰσηλθεν ἐν Κωνστ.πο. τὰ λίμψανα τῶν ἁγίων ἀποστόλων Ἀνδρέα καὶ Λουκᾶ πρὸ ια καλ. Ἰουλ. (*Fasti Berolinenses*, σ. 425).

66. Βλ. Burgess, *Relics of Sts Andrew and Luke*, σ. 24.

67. Burgess, *Relics of Sts Andrew and Luke*, σ. 27.

68. *Nepotiano et Facundo his consulibus introierunt Constantinopolim Lucas et Andreas* (*Fasti Vindobonenses priores*, σ. 293).

69. Magno, *Addendum*, 434.

70. 336: *Nepotiano et Facundo clarissimorum hisdem consulibus translati sunt in Constantinopolim sanctus Andreas apostolus et sanctus Lucas evangelista X. kl. Julias* (*Barbarus Scaligeri*, σ. 293).

71. *Nepotiano et Facundo his cons. Passisunt Lucas et Andreas apostoli II kl. Decembris (sic: ad a. 335)* (*Fasti Vindobonenses posteriores*, σ. 293).

72. Πρβλ. Burgess, *Relics of Sts Andrew and Luke*, σ. 5 κέξ. Ἡ ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως στίς 20 Ἰουνίου ἑορτάζει τὴν εὑρεση καὶ μετάθεση τῶν χιτῶνων καὶ περιβολαίων τῶν ἁγίων ἀποστόλων καὶ εὐαγγελιστῶν Ἰωάννου καὶ Λουκᾶ, Ἀνδρέου καὶ Θωμᾶ, Ἐλισαίου τοῦ προφήτου καὶ Λαζάρου μάρτυρος, ἅτινα κατέθησαν ἐν τῷ ναῷ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων τῶν μεγάλων (*SynCP 759-760*). Πρβλ. Magno, *Addendum*, 434.

τιμὴ στοὺς μάρτυρες⁷³ καὶ ἀφιέρωσε τὴ νέα πρωτεύουσα τῆς Αὐτοκρατορίας στοὺς Θεοὺς τῶν μαρτύρων⁷⁴, ὅπως χαρακτηριστικὰ σημειώνει ὁ Καισαρείας Εὐσέβιος. Ταυτόχρονα ἐπισημοποίησε τὸν ἐορτασμὸ τῶν μαρτύρων τοῦ Βυζαντίου (προφανῶς τόσο αὐτῶν ποὺ μαρτύρησαν ἐκεῖ ὅσο καὶ αὐτῶν ποὺ εἶχαν δρᾶσει στὴν πόλιν). Μάλιστα, τὸ 336 ὁ Μ. Κωνσταντῖνος εἶχε ἤδη ἀρχίσει τὴν κατασκευὴ τοῦ περίφημου ναοῦ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων⁷⁵. Ὁ ναὸς θὰ ἦταν ἀφιερωμένος στὴν Ἀγία Τριάδα⁷⁶. Ὁ Εὐσέβιος περιγράφει μὲ μεγάλη ἀκριβεία τὴν κατασκευὴ του, ἀλλὰ καὶ τὰ περιβάλλοντα κτήρια⁷⁷. Τὸ κτίσμα πρέπει νὰ εἶχε τὴ μορφή ροτόντας⁷⁸ καὶ στοὺς κέντρο ἐτέθη ἡ ἀγ. Τράπεζα⁷⁹. Στὴν πραγματικότητα, ὅμως, προοριζόταν γιὰ νὰ γίνη τάφος τοῦ αὐτοκράτορα. Τὸ σχέδιο ἦταν μυστικὸ καὶ ἐγινε ἀντιληπτὸ μόνο κατὰ τὴν ταφή τοῦ Μ. Κωνσταντίνου⁸⁰.

73. Βίος Μ. Κωνσταντίνου 3, 1, 6.

74. ...τὴν δὲ γ' ἐπὶ νῆμιον αὐτοῦ πόλιν (ἐνν. τὴν Κωνσταντινούπολην) ἐξόχῃ τιμῇ γεραίρων εὐκτηρίους πλείους ἐφαίδρυνε μαρτυρίαις τε μεγίστοις καὶ περιφανεστάτοις οἰκοῖς, τοῖς μὲν πρὸ τοῦ ἄστεος τοῖς δ' ἐν αὐτῇ τυγχάνουσι, δι' ὧν ὁμοῦ καὶ τὰς τῶν μαρτύρων μνήμας ἐτίμα καὶ τὴν αὐτοῦ πόλιν τῶν μαρτύρων καθιέρων θεῶν (Βίος Μ. Κωνσταντίνου 3, 48, 1). Πρβλ. Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 29.

75. Βλ. Βίος Μ. Κωνσταντίνου 4, 58-60· πρβλ. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 328· Dvornik, Apostolicity, σ. 139, ὑπ. 1· Mango, Constantine's Mausoleum, σ. 54-59· Dargon, Κωνσταντινούπολη, σ. 457-466· Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 29 κ.ἐξ. Σήμερα δὲν σώζεται τίποτα ἀπὸ τοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους, ἀφοῦ κατεδαφίστηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ ἔτος 1462. Στὴ θέση τοῦ ἀνοικοδομήθηκε τὸ τζαμί τοῦ Πορθητῆ.

76. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 328.

77. Βίος Μ. Κωνσταντίνου 4, 58-59· πρβλ. Dargon, Κωνσταντινούπολη, σ. 458-459· Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 30.

78. Ὅπως ἀποδέχεται τὸ σύνολο τῶν ἐρευνητῶν, ἡ ἐκκλησία τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων εἶχε ὡς πρότυπο τὰ μανσωλεῖα τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς περιόδου (π.χ. τὸ μανσωλεῖο τοῦ Διοκλητιανοῦ στοὺς Σπαλάτος, τοῦ Γαλερίου στὴ Θεσσαλονίκη, τοῦ Μαξιεντίου καὶ τῆς Ἀγ. Ἑλένης στὴ Ρώμη). Βλ. Mango, Constantine's Mausoleum, 54.

79. Ὁ Εὐσέβιος σημειώνει ὅτι ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἐπιθυμοῦσε στὴν ἐκκλησίαν ποὺ κατασκεύασε νὰ ἀποδίδεται τιμὴ στοὺς ἀγ. ἀποστόλους, διὸ καὶ ἐκκλησιάζειν ἐνταυθοῖ παρεκελεύετο, μέσον θυσιαστήριον πηξάμενος (Βίος Μ. Κωνσταντίνου 4, 60, 3). Αὐτὸ ὅμως, δὲν σημαίνει ὅτι ἡ βασικὴ χρῆσις τοῦ κτηρίου θὰ ἦταν ἀναγκαστικὰ λειτουργικὴ (πρβλ. Mango, Constantine's Mausoleum, 57). Αὐτὴ ἡ ἀρχικὴ ροτόντα τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων τὴν ἐποχὴ τοῦ Εὐσεβίου δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ χαρακτηρίζεται ἀκόμα μόνον ὡς «ἐκκλησία», ἀφοῦ ὁ ἱδρυτὴς δίνει τὴν ἐντολὴν τοῦ ἐκκλησιάζειν ἐνταυθοῖ θὰ γίνη αὐτοκρατορικὸ μανσωλεῖο (ἡρώον) ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος θὰ κτίσῃ μιὰ σταυροσχημὴ ἐκκλησίαν ἀφιερωμένην στὴ λατρεία τους (Dargon, Κωνσταντινούπολη, σ. 459).

80. Βίος Μ. Κωνσταντίνου 4, 60, 2. Ὁ Cyril Mango θέτει ἐρωτηματικὰ ὡς πρὸς

Ἡ νέα ἐκκλησία ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σχῆμα τῆς (ροτόντα), εἶχε ἓνα ἀκόμη ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό, ἀφοῦ ὁ αὐτοκράτορας κατασκεύασε δώδεκα λειψανοθήκες, προφανῶς ἀπὸ μία γιὰ κάθε ἀπόστολο⁸¹. Ἔτσι, ἡ ἐκκλησία ἔλαβε τὸ ὄνομα τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων, πρὸ τοῦ 339⁸². Ὁ αὐτοκράτορας τοποθέτησε στὸ ναὸ τὸν τάφο του⁸³. Προφανῶς ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἦ σκόπευε νὰ συγκεντρώσῃ στὸ ναὸ τὰ λείψανα ὅλων τῶν ἀποστόλων ἢ ἡ τοποθέτηση τῶν θηκῶν εἶχε συμβολικὴ σημασία. Κατὰ συνέπεια, βάσιμα θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ τὸ καλοκαίρι τοῦ 336 μεταφέρθηκαν τὰ λείψανα τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα καὶ τοῦ Εὐαγγελιστῆ Λουκᾶ στὴν Κωνσταντινούπολι⁸⁴. Βέβαια ὁ θάνατος διέκοψε τὸ σχέδιο τοῦ αὐτοκράτορα νὰ μεταφέρῃ τὰ λείψανα καὶ τῶν ὑπολοίπων ἀποστόλων, ἂν τελικὰ αὐτὸ ἦταν τὸ σχέδιό του.

Ὁ Richard Burgess στὴν πρόσφατη μελέτη του ὑποστηρίζει ὅτι τὸ 336 τὰ λείψανα τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα καὶ τοῦ Εὐαγγελιστῆ Λουκᾶ τοποθετήθηκαν στὸ μαυσωλεῖο τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, ἀπ' ὅπου τὸ 357 μεταφέρθηκαν στὸ νεόδμητο ναὸ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων⁸⁵. Παρότι ὁ Gilbert Dagron ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Βίος δὲν ἀναφέρει τίποτα γιὰ λείψανα⁸⁶, θὰ ἦταν δύσκολο νὰ πάρουμε ὀριστικὴ θέσι, καθὼς ὁ Εὐσέβιος δὲν ἀναφέρει ἔαν οἱ λειψανοθήκες ἦταν γεμάτες ἢ ἄδειες⁸⁷, ἂν καὶ στὸν ἀναγνώστη τοῦ Βίου δημιουργεῖται ἡ αἴσθησις ὅτι οἱ θήκες ἦταν μᾶλλον ἄδειες. Τὴν ἐπιφύλαξι διατύπωνε

τῇ θρησκευτικῇ αὐτοσυνειδησίᾳ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ναὸς ποὺ ἔχτιζε κάλλιστα θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθῇ καὶ στοὺς δώδεκα θεοὺς (Mango, Mausoleum, 58-59). Μὲ αὐτὴν τὴν θέσιν διαφωνοῦμε γιὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ χώρου ταφῆς τοῦ πρώτου χριστιανοῦ αὐτοκράτορα ἀποδεικνύει ἀκριβῶς τὴν πληρότητα τῆς θρησκευτικῆς του αὐτοσυνειδησίας (πρβλ. Φειδᾶ, Ἑκκλ. Ἱστορία Ι, σ. 319 κ.ἐξ.).

81. ...δώδεκα δ' οὖν αὐτόθι θήκας ὡσανεὶ στήλας ἱερὰς ἐπὶ τιμῇ καὶ μνήμῃ τοῦ τῶν ἀποστόλων ἐγείρας χοροῦ, μέσῃ ἐτίθει τὴν αὐτὸς λάρνακα, ἥς ἐκατέρωθεν τῶν ἀποστόλων ἀνά ἕξ διέκειντο (Βίος Μ. Κωνσταντίνου 4, 60, 3). Εἶναι πιθανὸν πάνω σὲ κάθε θήκη νὰ εἶχαν ἱστορηθῇ τὰ πρόσωπα τῶν ἀποστόλων καὶ νὰ εἶχαν ἐγγραφῇ τὰ ὀνόματά τους (Mango, Constantine's Mausoleum, 55).

82. Πρβλ. Dagron, Κωνσταντινούπολη, σ. 458.

83. ...τῆς τῶν ἀποστόλων προσρήσεως κοινωνόν τὸ ἑαυτοῦ σκήνος μετὰ θάνατον προνοῶν ὑπερβαλλούση πίστεως προθυμία γεγενῆσθαι, ὥς ἂν καὶ μετὰ τελευτὴν ἀξιῶτο τῶν ἐνταυθοὶ μελλουσῶν ἐπὶ τιμῇ τῶν ἀποστόλων συντελεῖσθαι εὐχῶν (Βίος Μ. Κωνσταντίνου 4, 60, 2)· πρβλ. Σωκράτους, Ἑκκλ. Ἱστορία Ι, 39-40.

84. Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 29.

85. Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 28-34.

86. Dagron, Κωνσταντινούπολη, σ. 462, ὑπ. 217.

87. Βίος Μ. Κωνσταντίνου 4, 60, 3.

πρῶτος ὁ πολὺς Cyril Mango⁸⁸. Ὁ ἴδιος σημειώνει ὅτι θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ περίπτωσι ὁ Μ. Κωνσταντῖνος νὰ εἶχε προχωρήσει στὴ μεταφορὰ λειψάνων καὶ ἄλλων ἀποστόλων στὴν ἐκκλησία τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων⁸⁹. Τελικὰ μόνο ἡ ἐξέλιξι τῶν γεγονότων μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἐξαγάγουμε κάποια συμπεράσματα.

Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Εὐσέβιος περιγράφει μόνον ἓνα κτίσμα, ἀλλὰ εἶναι ἐξίσου βέβαιο ὅτι στὸ τέλος τοῦ Δ' αἰῶνα εἶχε ἐτέλθει πλήρης διαχωρισμὸς τοῦ κωνσταντίνειου κτίσματος, ὅπου ἐνταφιάζονταν πλέον οἱ αὐτοκράτορες, καὶ τῆς βασιλικῆς τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων⁹⁰. Ὁ διαχωρισμὸς πρέπει νὰ συντελέσθηκε πρὸ τοῦ 356⁹¹, ὅταν πραγματοποιήθηκε ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἁγ. Τιμοθέου⁹². Στὴν πραγματικότητα ὁ αὐτοκράτορας Κωνσταντῖος⁹³ προχώρησε στὴν κατασκευὴ μίας βασιλικῆς σὲ μορφή ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς, ἡ ὁποία ἐφάπτετο μὲ τὸ μανσωλεῖο ποὺ κατασκεύασε ὁ πατέρας του. Ἡ ἐκκλησία ἐγκαινιάσθηκε μετὰ ἀπὸ παρατεταμένη διακοπὴ τῶν ἐργασιῶν κατασκευῆς (361-367)⁹⁴ στίς 9 Ἀπριλίου τοῦ 370⁹⁵. Τὸ περιεργὸ εἶναι ὅτι τὸ 359 ὁ τότε ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Μακεδόنيος (342-360) μετέφερε τὴ λάρνακα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου στὸ μαρτύριο τοῦ Ἀγ. Ἀκακίου⁹⁶. Ἡ ἐνέργεια αὕτη προκάλεσε θυελλώδεις λαϊκὲς ἀντιδράσεις,

88. Mango, Addendum, 434.

89. Mango, Addendum, 434.

90. Γρηγορίου Θεολόγου, Περί τῆς Ἀναστασίας ἐκκλησίας 59-60, PG 37, 1258· Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Πρὸς τὸν Ἰουδαίου καὶ Ἑλληνας 9, PG 48, 825· πρβλ. Dargon, Κωνσταντινούπολη, σ. 459-460.

91. Ἦδη τὸ 356 ὁ μετέπειτα αὐτοκράτορας Ἰουλιανὸς σημειώνει τὶς παρεμβάσεις τοῦ Κωνσταντίου στὸν τάφο τοῦ πατέρα του (Ἰουλιανοῦ, Εἰς Κωνσταντῖον 12).

92. Πρβλ. Mango, Constantine's Mausoleum, 59· Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 30.

93. Προκοπίου, Περί κτισμάτων 1, 4, 19. Τὸ σχέδιο τοῦ Κωνσταντίνου τροποποιήθηκε ἀπὸ τὸν γιό του Κωνσταντῖο Β', ὁ ὁποῖος, εἴτε μὲ δική του πρωτοβουλία εἴτε ὑπὸ τὴν πίεσι τῆς Ἐκκλησίας, διαχώρισε τὸ μανσωλεῖο ἀπὸ τὸν κατεξοχὴν ναό, πράγμα ποὺ ἐξηγεῖ γιατί οἱ μετὰ τὸ 360/370 πηγὲς παρουσιάζουν ἄλλοτε τὸν Κωνσταντῖνο καὶ ἄλλοτε τὸν Κωνσταντῖο ὡς ἰδρυτὴ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων (Dargon, Κωνσταντινούπολη, σ. 4558).

94. Dargon, Κωνσταντινούπολη, σ. 462.

95. Πασχάλιον Χρονικόν, σ. 559· πρβλ. Mango, Constantine's Mausoleum, 57-58· Dargon, Κωνσταντινούπολη, σ. 462.

96. Σωκράτους, Ἐκκλ. Ἱστορία 2, 38· Σωζομένου, Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 21, 3-6. Ὁ Cyril Mango ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Μακεδόنيος προέβη σὲ αὐτὴν τὴν πράξι μετὰ

οἱ ὁποῖες πνίγηκαν στὸ αἶμα. Μόλις ὁ Κωνστάντιος πληροφορήθηκε τὸ γεγονός ἀπομάκρυνε ἀπὸ τὸν θρόνο τῆς βασιλεύουσας τὸν Μακεδόνιο ἐφαρμόζοντας τὴν τρέχουσα νομοθεσία⁹⁷, καὶ ἡ λάρνακα ἐπέστρεψε στὴ θέσι της. Τὸ 361 ὁ Κωνστάντιος ἐνταφιάσθηκε δίπλα στὸν πατέρα του καὶ ἔτσι ἐπικράτησε ἡ συνήθεια⁹⁸ οἱ αὐτοκράτορες νὰ θάπτονται στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους. Τελικὰ στὸ οἰκοδόμημα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ σὲ πορφυρὲς σαρκοφάγους ἐνταφιάσθηκαν ὁ ἴδιος, ὁ γιὸς του Κωνστάντιος, ὁ Μ. Θεοδόσιος (379-395), ὁ Μαρκιανὸς (450-457) καὶ ἡ Πουλχερία, ὁ Λέων Α΄ (457-474), ὁ Ζήνων (474-491) καὶ ὁ Ἀναστάσιος Α΄ (491-518). Ὁ Ἰουστινιανὸς Α΄ (527-565) οἰκοδόμησε νέο κτήριο γιὰ τὴ δική του ταφή καὶ τῶν διαδόχων του⁹⁹.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω εἶναι πλέον σαφὲς ὅτι ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ 356 καὶ τοῦ 357 συνδέεται μὲ τὴν ἀνέγερση ἀπὸ τὸν Κωνστάντιο τῆς βασιλικῆς τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων καὶ τῆς ἀλλαγῆς τῆς χρήσεως τοῦ μανωλίου. Αὐτὴ ἡ ἐνέργεια εἶναι δυσερμηνεύτη, ἄλλωστε ὁ Μ. Κωνσταντίνος θὰ καταγραφῇ στὴ συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἰσαπόστολος¹⁰⁰. Τὰ λείψανα τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα μεταφέρθηκαν στὴν Κωνσταντινούπολι ἀπὸ τὴν Πάτρα τὸ 336 μετὰ ἀπὸ ἐπιθυμία τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. Ὅπως ἦδη σημειώσαμε, ἔχει ὑποστηριχθῇ ἡ ἄποψη ὅτι ὁ πρῶτος χριστιανὸς αὐτοκράτορας τοποθέτησε τὰ λείψανα στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους, ὅπου καὶ σκόπευε νὰ ἐνταφιασθῇ. Ἡ θέση αὐτὴ εἶναι εὐλογοφανὲς καὶ καλύπτει ἐν μέρει τὸ θέμα. Φαίνεται λοιπόν, ὅτι τὸ 336 τὰ λείψανα τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα τοποθετήθηκαν στὴ σχετικὴ θή-

τοὺς καταστροφικοὺς σεισμοὺς τῆς Νικομηδείας τοῦ 358. Οἱ σεισμοὶ φαίνεται ὅτι προκάλεσαν ζημιὲς στὸ κτήριο καὶ ὁ Μακεδόνιος ἀποφάσισε τὴ μεταφορὰ τοῦ νεκροῦ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου γιὰ νὰ τὸ προστατεύσῃ (Mango, Constantine's Mausoleum, 56, 60). Ὅμως, αὐτὴ ἡ θέση δὲν ἐξηγεῖ γιατί ἐπαναστάτησε ὁ λαὸς τῆς βασιλεύουσας, οὔτε τὴν ὀργὴ τοῦ Κωνσταντίου (πρβλ. Dargon, Κωνσταντινούπολη, σ. 461). Εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ σκοποὶ τοῦ Μακεδονίου ἦταν διαφορετικοί. Ὁ Gilbert Dargon θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐνέργεια τοῦ Μακεδονίου καταστρατηγοῦσε τὴν πολιτικὴ διαθήκη τοῦ Μ. Κωνσταντίνου πρὸς τὸ λαὸ τῆς βασιλεύουσας (Dargon, Κωνσταντινούπολη, σ. 461), ἐνῶ μᾶλλον πρυτανεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Μακεδόνιος ἔκανε τὴν μεταφορὰ γιὰ νὰ μὴν βρῆσκει ὁ Μ. Κωνσταντίνος μαζὶ μὲ τὰ λείψανα τῶν ἀποστόλων (Burgess, Relics of Sts Andrew and Luke, σ. 30).

97. Ὁ αὐτοκράτορας Κωνστάντιος μὲ νόμο τὸν ὁποῖο ἐξέδωσε στὸ Μιλάνο τὸ 357, ἀπαγόρευσε τὴν ἀνακομιδὴ τόσο τῶν νεκρῶν σωμάτων ὅσο καὶ τῶν λειψάνων (CTh 9, 17, 4· Cj 9, 19, 4).

98. Βλ. Σωζομένου, Ἐκκλ. Ἱστορία 2, 40.

99. Βλ. Mango, Constantine's Mausoleum, 54-55.

100. Dargon, Κωνσταντινούπολη, σ. 464.

κη. Τὸ ἐρώτημα, ὅμως, παραμένει, γιατί ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἐπέλεξε τὸν ἅπ. Ἀνδρέα; Ἄλλωστε ὁ αὐτοκράτορας κάλλιστα θὰ μπορούσε νὰ λάβῃ λείψανα ὁποιουδήποτε ἀποστόλου ἐπιθυμοῦσε (π.χ. τοῦ ἅπ. Πέτρου¹⁰¹). Θεωροῦμε ὅτι ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἅπ. Ἀνδρέα δὲν εἶναι τυχαία. Ὁ ἀπόστολος συνδέεται ἅμεσα μὲ τὴν ἰδρυση τῆς τοπικῆς ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου καὶ τὴν παράδοσή της. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ φαίνεται νὰ τὸ γνώριζε τόσο ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας ὅσο καὶ οἱ σύμβουλοί του (π.χ. Καισαρείας Εὐσέβιος¹⁰²). Ἔτσι, ἦταν λογικὸ νὰ ἐπιθυμοῦν ἡ πόλις νὰ ἀποκτήσῃ τὰ λείψανα τοῦ ἰδρυτῆ της. Ἐπίσης, ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία εἶχε πλήρη συνείδηση ὅτι διὰ τοῦ ἅπ. Ἀνδρέα τιμᾷ ἐν συνόλῳ τὸ σῶμα τῶν δώδεκα ἀποστόλων¹⁰³, ἐνῶ ἡ ἀναφορὰ εἰς τὸν ἰδρυτὴν ἦτο ἀπλὴ ἐπιβεβαίωσις τῆς ἀναγωγῆς τῆς βιουμένης πίστεως εἰς τοὺς ἀποστολικοὺς χρόνους¹⁰⁴.

Ὁ αὐτοκράτορας Ἰουστινιανὸς Α΄ ἀποφάσισε νὰ ἀνακατασκευάσῃ τοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους¹⁰⁵. Σύμφωνα μὲ τὸν Προκόπιο, στὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν κατεδαφίσεως τοῦ παλαιοῦ ναοῦ ἀνεβρέθησαν ἀπὸ τοὺς ἐργάτες κάτω ἀπὸ τὸ πάτωμα τῆς ἁγ. Τράπεζας καὶ σὲ ξύλινα κυτία τὰ λείψανα τῶν ἁγ. Ἀνδρέα, Λουκᾶ καὶ Τιμοθέου¹⁰⁶. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἄγνοοῦσαν τὴν ὑπαρξὴ τῶν λειψάνων στὴ συγκεκριμένη θέση, καὶ ταυτόχρονα ἐπιβεβαιώνει τὴν προγενέστερη ἀνακομιδὴν στὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων. Ἔτσι, τὰ λείψανα ἀνακομίσθηκαν ἐκ νέου μετὰ τὴν ἀνακατασκευὴ τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἰουστινιανὸ Α΄¹⁰⁷. Στὴ διάρκεια τῶν πανηγυρικῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ (28 Ἰουνίου 550) ὁ οἰκου-

101. Λείψανα τοῦ ἅπ. Πέτρου μεταφέρθηκαν στὴν Κωνσταντινούπολιν τὸν Ε΄ αἰῶνα (βλ. Mango, *Constantine's Mausoleum*, 60), σὲ μία ἐποχὴ ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ θησαυρισμὸ λειψάνων στὴ βασιλεύουσα (πρβλ. Πασχάλιον Χρονικόν, σ. 569, 572· SynCP 899· Βίος Μαρκελλοῦ 29· πρβλ. Delehay, *Martyrs*, σ. 55-57· Mango, *Constantine's Mausoleum*, 60· Dargon, *Κωνσταντινούπολις*, σ. 466).

102. Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 1, 1.

103. Πρβλ. Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου, PG 65, 821-828.

104. Φειδᾶ, Ἰωάννεις ἀποστολικότης, σ. 55.

105. Γιὰ τὴν ἀνακατασκευὴ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων χρησιμοποιήθηκε τὸ ἴδιο ἀρχιτεκτονικὸ πρότυπο μὲ αὐτὸ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Ἰωάννη τοῦ Εὐαγγελιστῆ στὴν Ἐφεσο. Οἱ δύο ἐκκλησίαι ἀπετέλεσαν ἀντίστοιχα πρότυπο γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ Ἀγ. Μάρκου τῆς Βενετίας. Βλ. Mango, *Constantine's Mausoleum*, 54.

106. Προκοπίου, Περὶ κτισμάτων 1, 4, 21-24· πρβλ. Mango, *Constantine's Mausoleum*, 56.

107. Μαλαλᾶ, Χρονογραφία 18, σ. 484· Νικηφόρου Καλλιστου Ξανθοπούλου, Ἐκκλ. Ἱστορία 17, 26, PG 147, 284^b· πρβλ. Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 48.

μενικὸς πατριάρχης Μηνᾶς (536-552) τοποθέτησε στὴ νέα ἀγία Τράπεζα τὰ λείψανα τῶν ἀνακομισθέντων ἀγίων¹⁰⁸, ὅπου καὶ παρέμειναν γιὰ αἰῶνες. Τὸ 1210 οἱ Φράγκοι ἀφαίρεσαν τὸ λείψανο τοῦ ἀγίου ἀπὸ τοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους καὶ τὸ μετέφεραν στὸν καθεδρικό ναὸ τῆς Ἀμάλφης τῆς Ἰταλίας¹⁰⁹.

Οἱ παλαιότεροι ἐρευνητὲς εἶχαν θέσει τὸ ἐρώτημα, ἐὰν ἀπὸ τὴν Πάτρα παρελήφθη ὁλόκληρο τὸ λείψανο τοῦ ἁγ. Ἀνδρέα ἢ μέρος του. Ὁ γνωστὸς ἱστοριοδίφης Σπυρίδων Λάμπρος ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Βασίλειος Α΄ ὁ Μακεδὼν (867-886) ἦταν ἐκεῖνος ποὺ ἐπέστρεψε στὴν Πάτρα τὴν κάρα τοῦ ἀγίου¹¹⁰. Τὴ θέση αὐτὴν τὴν στήριξε σὲ χωρίο τοῦ Συνεχιστῆ τοῦ Θεοφάνους¹¹¹. Τὸ χωρίο, δὲν ἀναφέρεται σὲ κενοτάφιο¹¹² τοῦ ἁγ. Ἀνδρέα, ὅπως τὸ ἐρμηνεύει ὁ Λάμπρος. Ἡ διήγηση ἀναφέρει συγκεκριμένα ὅτι ἐρχόμενος ὁ μετέπειτα αὐτοκράτορας στὴν Πάτρα προσῆλθε στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέα γιὰ νὰ προσκυνήσῃ¹¹³. Ἐπομένως, τὸ συγκεκριμένο χωρίο ἐπιβεβαιώνει μόνο τὴν κανονικὴ λειτουργία τοῦ προσκυνήματος τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέα στὴν Πάτρα τὸν Θ΄ αἰῶνα. Ὁ ναὸς λειτουργοῦσε κανονικὰ καὶ στὸν ΣΤ΄ αἰῶνα καὶ συγκέντρωνε πλῆθος προσκυνητῶν¹¹⁴. Ἀντίθετα πρὸς τὸν Λάμπρο, ὁ Παναγιώτης Τρεμπέλας ὑποστηρίζει ὅτι παρελήφθη μέρος τοῦ ἁγ. λειψάνων, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο παρέμεινε στὴν πόλη τῶν Πατρῶν¹¹⁵. Τὸ ἴδιο ὑπο-

108. Ὁ Ἰωάννης Μαλάλας σημειώνει ὅτι τὰ λείψανα μεταφέρθηκαν μὲ βασιλικὸ ὄχημα καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν πατριάρχη (βλ. Μαλαλά, Χρονογραφία 18, σ. 484).

109. Λάμπρου, Ἡ ἀνακομιδὴ, σ. 33 κ.ἑξ.· Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 327· Χρήστου, Ἀνδρέας, 401· Τρεμπέλας, Ἀνδρέας, σ. 52-53.

110. Λάμπρου, Ἡ ἀνακομιδὴ, σ. 33.

111. Θεοφάνους Συνεχιστῆς, Χρονογραφία 5, 11.

112. Λάμπρου, Ἡ ἀνακομιδὴ, σ. 34.

113. ...γενόμενος δὲ κατὰ τὰς Πάτρας τῆς Ἀχαΐας ... εἰσῆει εἰς τὸν τοῦ πρωτοκλήτου ἀποστόλου Ἀνδρέου ναὸν προσευξάμενος (Θεοφάνους Συνεχιστῆς, Χρονογραφία 5, 11). Τὸ σχετικὸ χωρίο στὴ συνέχεια προσπαθεῖ νὰ δικαιολογήσῃ τὸ περιεχόμενο τῆς σχέσεως τοῦ μετέπειτα αὐτοκράτορα μὲ τὴν πλούσια χήρα τῶν Πατρῶν Δανιηλίδα, εἰσάγοντας τὴ γνωστὴ βυζαντινὴ ἐρμηνευτικὴ προοπτικὴ τῆς προφητείας ὡς μέσου ἐπεξηγήσεως τῶν ἱστορικῶν γεγονότων.

114. Ὁ ἁγ. Γρηγόριος Τουρῶνης (Libri Miraculorum, PL 71, 731-733) διασώζει τὴν περίπτωσι κάποιου Μαρμύλου, ὁ ὁποῖος προσέφυγε γιὰ θεραπεία στὸν τάφο τοῦ ἁγ. Ἀνδρέα στὴν Πάτρα καὶ τελικὰ θαυματουργικῶς ἔλαβε αὐτὸ ποὺ ζητοῦσε.

115. Ὁ ἀείμνηστος Παναγιώτης Τρεμπέλας ὑποστηρίζει ὅτι δὲν διακομίσθηκε ὁλόκληρο τὸ λείψανο τοῦ ἁγ. Ἀνδρέα στὴν Κωνσταντινούπολη ἐπειδὴ: α) ὁ ἱ. Χρυσόστομος δὲν γινώριζε τὴν ὑπαρξὴ τάφου τοῦ ἀγίου, β) ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Μηνᾶς μόνος του, κρατοῦσε, μετέφερε καὶ κατέθεσε στὴν ἁγ. Τράπεζα τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων τὰ λείψανα τῶν ἁγ. Ἀνδρέα, Λουκᾶ, καὶ Τιμοθέου, γεγονὸς ποὺ δείχνει τὸ μέγεθος καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν λειψάνων, γ) ὁ Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος (Θ΄ αἰ.)

στηρίζει ὁ Παναγιώτης Χρήστου¹¹⁶, ἐνῶ καὶ ὁ Σάρδεων Γερμανὸς δέχεται ὅτι ἡ κἀρα τοῦ ἀποστόλου παρέμεινε στὴν Πάτρα¹¹⁷.

Ἀπὸ τὴν ἔρευνα προκύπτει ὅτι δὲν ὑπάρχει κάποια πηγὴ ποὺ νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὴ μεταφορὰ ὁλόκληρου τοῦ λειψάνου στὴν Κωνσταντινούπολι. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ εἶχε ἐπικρατήσει πλήρως στὴν Ἀνατολὴ ἡ συνήθεια τῆς κατάτμησης τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων καὶ τῶν ἁγίων¹¹⁸. Ἡ κἀρα τοῦ ἀποστόλου βρισκόταν στὴν Πάτρα τὸ Νοέμβριο τοῦ 1460, ὅταν τὴν παρέλαβε καὶ τὴ μετέφερε στὴν Ἀγκῶνα τῆς Ἰταλίας ὁ Θωμᾶς Παλαιολόγος¹¹⁹. Τελικά, μεταφέρθηκε στὴ Ρώμη ἀπὸ τὶς 13 μέχρι καὶ τὶς 18 Ἀπριλίου 1462 καὶ τοποθετήθηκε στὸ ναὸ τοῦ Ἀγ. Πέτρου. Τὴν

βρῆκε στὴ Θεσσαλονίκη λείψανα τοῦ ἀποστόλου καὶ ἀνοικοδόμησε ναὸ πρὸς τιμὴν τοῦ (SynCP 582-583), καὶ δ) λίγο πρὶν τὴν ὀριστικὴν κατάληψη τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἡ κἀρα βρισκόταν στὴν Πάτρα. Βλ. Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 49-50.

Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι λείψανα τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα ὑπῆρχαν στὶς ἀρχὲς τοῦ Ε΄ αἰῶνα σὲ διάφορες ἐκκλησίες τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Π.χ. στὴν ἐκκλησία τῆς Βρεσσίας, σημερινὴ Μπρέσια τῆς βορείου Ἰταλίας, πληροφορία τὴν ὁποία ἐπιβεβαιώνει ὁ ἐπίσκοπος τῆς πόλεως Γαυδέντιος (†420). Βλ. Γαυδεντίου Βρεσσίας, *Sermo 17, de duversis capitylis septimus*, PL 20, 961. Ὁ Dvornik ὑποστηρίζει ὅτι τὰ λείψανα τοῦ ἀποστόλου δώθηκαν στὴν τοπικὴ ἐκκλησία τῆς Βρεσσίας ἀπὸ τὸν Μεδιολάνων Ἀμβρόσιο, ὁ ὁποῖος τὰ εἶχε παραλάβει ὡς δῶρο ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἐπίσης, λείψανα τοῦ ἁγίου ὑπῆρχαν στὴν Ἀκυλῖα, στὴ Ρουέν, στὴν Κονκορδία, στὴ Νόλα, στὴ Φόντη καὶ στὴ Λόντη. Τὰ λείψανα δώθηκαν στὶς ἐκκλησίες αὐτὲς ἀπὸ τὸν ἁγ. Ἀμβρόσιο. Τέλος, ὁ Ραβέννας Μαξιμιανὸς (†546) ἀνακατασκεύασε τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἀπ. Ἀνδρέα καὶ τοποθέτησε σὲ αὐτὴ λείψανα τοῦ ἁγίου, τὰ ὁποία παρέλαβε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη (βλ. Delehaye, *Martyrs*, σ. 227, 325 κ.ἑξ.· Dvornik, *Apostolicity*, σ. 150-151), παρὰ τὴν ἀρχικὴ ἄρνηση τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουστινιανοῦ νὰ ἐπιτρέψῃ τὴν ἀνακομιδὴ (Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 60).

116. Χρήστου, Ἀνδρέας, 401.

117. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 327.

118. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Γ΄ αἰῶνα εἶχε ἐπικρατήσει ἡ συνήθεια οἱ χριστιανοὶ νὰ λαμβάνουν τεμάχια ἀπὸ τὰ λείψανα τῶν ἁγίων, κάτι τὸ ὁποῖο δὲν ἦταν συνηθισμένο τοὺς δύο πρώτους αἰῶνες. Ἡ συνήθεια αὕτῃ ἐπικράτησε ἀρχικὰ στὴν Ἀνατολή, ἐνῶ στὴ συνέχεια διαδόθηκε καὶ στὴ Δύση (βλ. Φυτράκη, *Λείψανα καὶ τάφοι μαρτύρων*, σ. 32). Λείψανα τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα σώζονται σήμερα στὶς μονὲς Μεγίστης Λαύρας καὶ Δοχειαρίου στὸ Ἅγιο Ὄρος (Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ πίνακες*, σ. 55· Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 328), καθὼς καὶ στὴν ἐκκλησία τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος στὴν Πλάκα (βλ. Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 24).

119. Βλ. Λάμπρου, Ἡ ἀνακομιδὴ, σ. 34 κ.ἑξ.· Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 327· Χρήστου, Ἀνδρέας, 401· Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 53-56· πρβλ. Γριτσοπούλου, Ἐκκλησιαστικὰ Πατρῶν, σ. 174 κ.ἑξ.

κάρα ἐπέστρεψε στὴν Πάτρα ὁ πάπας Παῦλος ΣΤ΄ (1963-1978) στὶς 20 Σεπτεμβρίου 1964¹²⁰.

Ὁ Σάρδεων Γερμανὸς ἐρμηνεύοντας τὴ σημασία τῆς ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα στὴν Κωνσταντινούπολι, σημειώνει ὅτι *μέχρις οὗ τὸν Δ΄ αἰῶνα ἢ μετ' εὐλαβείας πολλῆς διαφυλαττόμενη ἀρχαία περὶ Ἀνδρέου, ὡς ἰδρυτοῦ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου, παράδοσις εὔρε τὴν ἐπίσημον αὐτῆς ἀποκρυστάλλωσιν εἰς πράξεις βασιλικὰς καὶ εἰς ἀτομικὰς ἀναγραφὰς*¹²¹. Μὲ τὴ βασιλικὴ πράξη ἐννοεῖ τὴν ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἀποστόλου, ἀλλὰ μὲ τὰς ἀτομικὰς καταγραφὰς τὴ σαφῆ διατύπωση τοῦ Δωροθέου Τύρου, ὅτι ὁ ἀπ. Ἀνδρέας παρέμεινε καὶ δίδαξε στὸ Βυζάντιο ἐπὶ δύο ἔτη. Στὸ πρόβλημα τοῦ «Ψευδο-Δωροθέου» θὰ ἐπιστρέψουμε στὴ συνέχεια, παρατηρώντας, ὅμως, ὅτι ἡ πρώτη σημείωση τοῦ Σάρδεων Γερμανοῦ εἶναι ἀκριβής. Ἀντιθέτως ὁ Francis Dvornik στηριζόμενος σὲ σχετικὸ χωρίο¹²² τοῦ ἱστορικοῦ Σωκράτη (370-449)¹²³, ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων ἀποτελοῦσε πολιτικὴ πράξη, ἀπολύτως προσαρμοσμένη στὴν περὶ βασιλείας θεωρίαν τῶν Βυζαντινῶν¹²⁴. Θὰ ἦταν εὐκολο νὰ ἀποδεχθοῦμε τὴν ἀνωτέρω θέση, ἐὰν ὁ Νόλης Παυλῖνος ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ Ε΄ αἰῶνα δὲν εἶχε ἐρμηνεύσει τὴν ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα στὴ νέα Ρώμη ἀκριβῶς μὲ τὴν ἴδια προοπτικὴ μὲ τὴν ὁποία αἰῶνες ἀργότερα ἀνακεφαλαιώνει τὴ θέσιν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ὁ Σάρδεων Γερμανός¹²⁵. Ὁ ἁγ. Παυλῖνος σημείωσε ὅτι ὁ Θεὸς ἔδωσε στὴ νέα Ρώμη τὰ λείψανα τοῦ μαθητῆ τοῦ ἀπ. Παύλου, Τιμόθεου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ ἀπ. Πέτρου, Ἀνδρέα, γιὰ νὰ καταστήσῃ ἴση τὴν τιμὴ αὐτῆς πρὸς τὴν τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης καὶ νὰ προστατεύουν αὐτὴν ὡς πύργοι ἀνάλογοι πρὸς τὰ τεῖχη τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης, δηλαδὴ πρὸς τὰ λείψανα τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου¹²⁶. Μάλιστα, ὁ ἱ. Χρυσόστομος παρομοιάζει τοὺς νεκροὺς αὐτοκράτορες μὲ φύλακες τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων, οἱ ὅποιοι θάπτονταν στὸν

120. Βλ. Αὐγερινοπούλου, Ἀνδρέας, σ. 25-26. Τὸ 1847 ὁ Ρώσος Ἀνδρέας Μουράβιεφ δώρησε στὸ ναὸ τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέα τῶν Πατρῶν τεμάχιο τοῦ δακτύλου τοῦ ἀποστόλου, τὸ ὁποῖο εἶχε παραλάβει ἀπὸ τὸν πρῶν Μοσχονησίω Καλλίνικο, ὁ ὁποῖος ἐφησυχάζε τότε στὸ Ἅγιο Ὅρος, Βλ. Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 57· Κουρίλα, *Heraclaea Sacra*, σ. 26.

121. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 323.

122. Σωκράτους, Ἐκκλ. Ἱστορία 1, 40.

123. Καρποζήλου, Βυζ. Ἱστορικοὶ I, σ. 114 κ.ἑξ.

124. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 139.

125. Παυλῖνου Νόλη, *Carmen* 19, 320-342· πρβλ. Fabre, S. Paulin, σ. 81· Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 59.

126. Παυλῖνου Νόλη, *Carmen* 19, 320-342.

περίβολο, ἐνῶ οἱ ἀπόστολοι βρίσκονταν ἐντὸς τοῦ ναοῦ¹²⁷. Ὁ Dvornik ἐρμηνεύοντας τοὺς λόγους τοῦ ἱ. Χρυσοστόμου θεωρεῖ ὅτι ἐπιβεβαιώνουν τὴ θέση του περὶ τῆς πολιτικῆς σημασίας τῆς ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων στὴν Κωνσταντινούπολι¹²⁸. Πράγματι, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννης Χρυσόστομος στὰ ἀνωτέρω χωρία οἰκοδομεῖ τὴν πολιτικὴ θεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας¹²⁹, ἀλλὰ δὲν ἐπεξηγεῖ τοὺς λόγους ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων στὴν Κωνσταντινούπολι. Στὴ θεολογία τοῦ ἱ. Χρυσοστόμου ἡ πρεσβυτέρα καὶ ἡ νέα Ρώμη μετέχουν ἀπὸ κοινοῦ στὴν τιμὴ τῶν λειψάνων τῶν ἀποστόλων, μετέχουν ἀπὸ κοινοῦ στὴν ἀποστολικὴ παράδοση τῆς Μίας, Ἀγίας, Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας. Κατὰ συνέπεια, ἐσφαλμένως ὁ Dvornik ὑπερθεωρεῖ τὶς συμβολικὲς ἀναφορὲς τοῦ ἱ. Χρυσοστόμου στὸν ἀπ. Πέτρο¹³⁰, σὰν ὁ Πέτρος νὰ μὴν ἦταν ἀπόστολος ἐκ τοῦ ὁποῦ ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἔλαβε καὶ διαδοχὴ πίστεως καὶ διαδοχὴ τάξεως. Ὁ συνειδητὸς μερισμὸς τῆς παραδόσεως εἶναι ἀδιανόητος, γιατί ἡ ἀλήθεια ποὺ παρέδωσαν οἱ ἀπόστολοι δὲν μοιράζεται, μεμερίσται ὁ Χριστὸς (Α΄ Κορ. 1, 13); *Εἶναι ἀναντίρρητον ὅτι ἡ περὶ τῆς δράσεως τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου παράδοσις ἦτο εὐρύτατα διαδεδομένη ἤδη ἀπὸ τοῦ Δ΄ αἰῶνος εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ εἰς τὴν Δύσιν, ἐνισχύθη δὲ διὰ τῆς μεταφορᾶς ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἢ ὑπὸ τοῦ διαδόχου τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ ἱεροῦ λειψάνου τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου εἰς τὸν ναὸν τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως*¹³¹.

γ. Ὁ ἀπ. Ἀνδρέας στὴν Πατερικὴ Παράδοση

Ὁ πολὺς Dvornik σημειώνει ὅτι τὸν ἐντυπωσίασε τὸ γεγονός ὅτι ἐπὶ δύο αἰῶνες μετὰ τὴν ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα στὴν Κωνσταντινούπολι, δὲν ὑπάρχει καμμία μνεῖα στὴ σχέση τῶν λειψάνων μὲ τὴν ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου Κωνσταντινουπόλεως¹³². Ἡ ὁρθότητα ἢ μὴ τῆς

127. *Καὶ ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει δὲ οὐδὲ πρὸς τοὺς ἀποστόλους ἐγγύς, ἀλλὰ παρ' αὐτὰ τὰ πρόθυρα ἔξω ἀγαπητὸν εἶναι ἐνόμισαν οἱ τὰ διαδήματα περικείμενοι τὰ σώματα αὐτῶν κατορύττεσθαι, καὶ γεγονάσι θυρωροὶ λοιπὸν τῶν ἀλιέων οἱ βασιλεῖς, καὶ ἐν τῇ τελευτῇ οὐκ αἰσχύνονται, ἀλλὰ καὶ ἐγκαλλωπίζονται, οὐ μόνον αὐτοί, ἀλλὰ καὶ οἱ ἔκγονοι ἐκείνων. Καὶ ἔσται, φησὶν, ἡ ἀνάπαυσις αὐτοῦ τιμὴ* (Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Πρὸς τε Ἰουδαίους καὶ Ἑλλήνας 9, PG 48, 825· πρβλ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Πρὸς Κορινθίους Β΄ Ἐπιστολὴν, Ὁμιλία 26, PG 61, 582).

128. Dvornik, Apostolicity, σ. 140.

129. Πρβλ. Φειδᾶ, Ἑκκλ. Ἱστορία Ι, σ. 345 κ.ἑξ.

130. Dvornik, Apostolicity, σ. 141.

131. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 58-59.

132. Dvornik, Apostolicity, σ. 140.

παρατηρήσεως αὐτῆς θὰ καταδειχθῇ στὴ συνέχεια, ἀλλὰ ἐκ τῶν πραγμάτων ἡ θέσις αὐτῇ γεννᾷ σειρὰ ἀπὸ ἐρωτήματα. Ποιὰ ἦταν ἡ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴν ιεραποστολικὴ δράση τοῦ ἀποστόλου πρὸ τοῦ 336; Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς συνέδεσε τὴν πόλιν τῆς Πάτρας ἢ τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ τὴν ἀνδρειο ἀποστολικότητα μὲ τὸν τρόπο ποὺ τὴν κατανόει ὁ Dnoznik; Πῶς κατανόει ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς τὴν ἀποστολικότητα; Προσεγγίζοντας αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα ὀφείλουμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἀναγνωρίζει στὸ πρόσωπο τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα ἕναν ἀπὸ τοὺς βασικοὺς θεμελιωτὲς τῆς χριστιανικῆς πίστεως στὴν Ἀνατολή. Αὐτὸ ὁδηγεῖ τὸν Κύρου Θεοδώρητο (386-457) νὰ τονίξῃ ὅτι ὁ ἀπ. Ἀνδρέας ὑπῆρξε ἀπὸ τοὺς βασικοὺς ἐργάτες τοῦ εὐαγγελικοῦ κηρύγματος¹³³.

Ἡ ἐναρξὴ τοῦ ιεραποστολικοῦ ἔργου τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα καταγράφεται στὸ λεγόμενο Εὐαγγέλιο τοῦ Πέτρου¹³⁴. Τὸ κείμενο συνεγράφη περίπου τὸ 150 καὶ προέρχεται μᾶλλον ἀπὸ κύκλους δοκητιστῶν παρὰ γνωστικῶν¹³⁵, ἐνῶ τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα δὲν διασαφηνίζει τὸ γεωγραφικὸ χωρὸ δράσεως τοῦ ἀποστόλου. Ἐν τούτοις, ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀρχαία παράδοση τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴν ιεραποστολικὴ δράση τοῦ Ἀνδρέα. Ὁ ἀμφιβόλου ἱστορικῆς ἀξιοπιστίας Ἱεραπόλεως Παπίας (π. 100-130) διασώζει τὴν πληροφορία ὅτι ὁ Ἀνδρέας μὲ τοὺς ἀποστόλους Ματθαῖο καὶ Ἰωάννη ἔδρασαν στὴν περιοχὴ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας¹³⁶. Τὴν πληροφορία αὐτὴν τὴν ἐπαναλαμβάνει καὶ τὸ ἀπόκρυφο κείμενο τῶν Πράξεων τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα, ἐνῶ τὸ ἴδιο κείμενο ἐπιβεβαιώνει καὶ τὴ δράσι τοῦ ἀποστόλου στὴ Βιθυνία¹³⁷. Παρατηροῦμε λοιπόν, ὅτι στὴν παράδοση ποὺ καταγράφηκε ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Α΄ χριστιανικοῦ αἰῶνα μέχρι καὶ τὸ τέλος τοῦ Β΄, ὑπάρχει συμφωνία γιὰ τὸν εὐρύτερο ιεραποστολικὸ χωρὸ δράσεως τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα.

Ἡ συριακὴ μετάφρασις τῆς Διδασκαλίας τῶν Ἀποστόλων (*Doctrina Apostolorum*)¹³⁸ διασώζει τὴν πληροφορία ὅτι ὁ ἀπ. Ἀνδρέας κήρυξε στὴ

133. Θεοδώρητου Κύρου, Ὑπομνήματα, PG 81, 1548.

134. Βλ. Peterson, Andrew, σ. 6.

135. Τὸ δοκητικὸ χαρακτῆρα τοῦ κειμένου καταδίκασε ἔντονα ὁ Σεραπίων Ἀντιοχείας (192-212). Βλ. Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 12, 2-6.

136. Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 1, 1· πρβλ. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 81.

137. Ἀνδρέου Πράξεις 15, AA 15.

138. Ἡ Διδασκαλία τῶν Ἀποστόλων (*Doctrina Apostolorum*) εἶναι ἕνα πολύπτυχο κείμενο τὸ ὁποῖο διασώζει μία σειρὰ ἀπὸ παραδόσεις τῆς ἀποστολικῆς περιόδου, ὅπως καὶ ὁ περιγραφικὸς τίτλος τοῦ ἔργου ἀποκαλύπτει: ὅταν ὁ Χριστὸς ἀνελήφθη στὸν Πατέρα του, καὶ πῶς οἱ ἀπόστολοι ἔλαβαν τὸ χάρισμα τοῦ Πνεύματος, καὶ

Νίκαια, τῇ Νικομήδεια, τῇ Βιθυνία καὶ τῇ Γοτθία¹³⁹. Ὁ Dvornik ὑποστήρι-

περὶ τῶν χειροτονιῶν καὶ τῶν νόμων τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ποῦ ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς ἀποστόλους πῆγε, καὶ ἀπὸ ποιὸν οἱ περιοχὲς ποὺ ἀνήκουν στοὺς Ρωμαίους ἔλαβαν τὴν ἱερωσύνη (Doctrina Apostolorum, σ. 24). Ἄν δεχθοῦμε ὅτι ὁ τίτλος ἀποτελεῖ σημεῖωμα τοῦ τελευταίου ἐκδότῃ τοῦ ἔργου, τότε ἡ σημεῖωση περὶ τῶν ρωμαϊκῶν ἐδαφῶν προσδιορίζει τὸ post quem τῆς ἐκδόσεως. Τὰ ρωμαϊκὰ ἐδάφη ποὺ τὸ ἔργο προσδιορίζει εἶναι ἡ Παλαιστίνη, ἡ Αἴγυπτος, ἡ Ἀντιόχεια, ἡ Συρία, ἡ Κιλικία, ἡ Γαλατία, ὁ Πόντος, ἡ Ἰταλία, ἡ Ἰσπανία, ἡ Βρετανία, Γαλλία, ἡ χερσόνησος τοῦ Αἴμου, ἡ Μικρὰ Ἀσία, ἡ Βιθυνία, ἡ Γοτθία καὶ ἡ Θράκη (Doctrina Apostolorum σ. 33-34). Ὁ συγγραφέας διακρίνει τὴν Ἰνδία, τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Μεσοποταμίας καὶ τὶς χώρες τῶν βαρβάρων ἀπὸ τὰ ρωμαϊκὰ ἐδάφη (Doctrina Apostolorum, σ. 34). Ἀξιοσημείωτος εἶναι καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ἴδιος ἀναφέρεται στὸ λειτουργημα τῆς ἐπισκοπῆς ἀπὸ τοὺς ἄμεσους διαδόχους τῶν ἀποστόλων. Συγκεκριμένα κάνει λόγο γιὰ *ὁδηγοὺς καὶ κυβερνήτες τῆς κάθε τοπικῆς ἐκκλησίας· καὶ μετὰ τὸ θάνατο τῶν ἀποστόλων ὑπῆρχαν ὁδηγοὶ καὶ κυβερνήτες στὶς ἐκκλησίες, καὶ ὅτιδήποτε οἱ ἀπόστολοι τοὺς παρέδωσαν καὶ αὐτοὶ παρέλαβαν ἀπὸ τοὺς ἀποστόλους, αὐτὰ δίδαξαν* (ἐνν.: οἱ διάδοχοι τῶν ἀποστόλων) *στὸ λαὸ σὲ κάθε στιγμή τῆς ζωῆς τους* (Doctrina Apostolorum, σ. 32). Ὅπως παρατηρεῖ ὁ ἐκδότης τοῦ ἔργου William Cureton (1808-1864), αὐτὴ ἡ πρόταση ὑποδηλώνει ὅτι τὸ ἔργο συνεγράφη πρὸ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος στὴν Ἀνατολή (Cureton, Ancient Syriac Documents, σ. 171-172). Κατὰ τὴν ἀποψή μας πράγματι, ἡ ὅλη διατύπωση ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀρχαιότητα τῆς συγγραφῆς, ἀλλὰ τοποθετεῖ τὸ συγγραφέα στὰ ὅρια μεταξὺ τῆς γενιᾶς τῶν ἀμέσων διαδόχων τῶν ἀποστόλων, δηλαδὴ τῆς τάξεως τῶν προφητῶν, καὶ αὐτῆς τῶν ἐπισκόπων. Αὐτὸ φαίνεται ἰδιαίτερος καὶ ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τῶν κανόνων (βλ. Doctrina Apostolorum, σ. 25-30).

Ὡς ἐκ τούτου θεωροῦμε ὅτι τὸ ἔργο συνεγράφη τὸ α' μιστὸ τοῦ Β' αἰώνα, στὴν περιοχὴ τῆς νότιας Συρίας. Τὸ ἔργο ἐκδόθηκε τὸ 1864 ἀπὸ τὸν W. Wright, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Cureton. Ὁ Cureton γιὰ τὴν ἐκδοση χρησιμοποίησε τὸ συριακὸ κώδικα 14.644, f. 10, τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου καὶ τὸν ἀντιπαρέβαλε μὲ τὸν κώδικα 14.531, f. 100, τοῦ ἰδιοῦ Μουσείου, τὸν ὁποῖο χρησιμοποίησε ὁ Lagarde γιὰ νὰ ἐκδώσῃ τὴν Doctrina Thadaei (A. de Lagarde, Reliquiae Juris Ecclesiastici Antiquissimae, Vienna, 1856), στὴν ὁποία συμπεριέλαβε τὸ ἀνώτερον ἔργο χωρὶς νὰ τὸ διακρίνῃ. Ἡ Doctrina Apostolorum δὲν θὰ πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὴν Doctrina Apostolorum Syriace, ἡ ὁποία εἶναι ἔργο τοῦ α' μιστοῦ τοῦ Γ' αἰώνα (βλ. Quasten, Patrology, II, σ. 147-152). Ἡ Doctrina Apostolorum, ἦταν γνωστὴ στοὺς ἀρχαίους χριστιανούς συγγραφεῖς καὶ μάλιστα οἱ κανόνες τῆς συνδέονταν μὲ τὶς ἀποφάσεις τῆς Ἀποστολικῆς Συνόδου τῶν Ἱεροσολύμων (48), ἐνῶ τὴν ἀναφέρει καὶ ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός (βλ. Cureton, Ancient Syriac Documents, σ. 166-167).

139. Doctrina Apostolorum, σ. 34· πρβλ. Flamion, Les Actes apocryphes, σ. 242· Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 18· Prieur, Acta Andreae, CCSA 5, 67· Dvornik, Apostolicity, σ. 215. Ὁ σύγχρονος ἐκδότης τῆς Doctrina Apostolorum δίνει ἰδιαίτερη σημασία στὴ παράδοση περὶ τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα, ὅπως αὐτὴ σώζεται ἀπὸ τὸ συγγραφέα

ξε ὅτι τὸ σχετικὸ χωρίο ἐλήφθη ἀπὸ τὸν Ὡριγένη¹⁴⁰. Τὸ κείμενο, ὅμως, ποὺ ἔχουμε εἶναι σαφῶς πιὸ διευρυμένο ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τοῦ Ὡριγένη. Κατὰ συνέπεια διατηρεῖ ἢ καλύτερα διασώζει τὴν ἴδια παράδοσι (πιθανότατα ἀντιοχειανὴ), ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλήσε τὴν πληροφορία του καὶ ὁ μέγας ἐκκλησιαστικὸς συγγραφέας. Περιέργως ὁ Ὡριγένης (185-253)¹⁴¹, ὁ ὁποῖος καὶ ἐπισκέφθηκε τὴν Ἑλλάδα, δὲν διασώζει κάποια πληροφορία γιὰ τὸ μαρτύριο τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα στὴν Πάτρα. Ἀντιθέτως παραδίδει τὴν πληροφορία τῆς ἱεραποστολικῆς δράσεως τοῦ ἀποστόλου στὴ Σκυθία, σύμφωνα μὲ τὴν προαναφερθεῖσα παράδοσι¹⁴². Ἀκριβῶς τὴν ἴδια πληροφορία ἀναπαράγει καὶ ὁ Καισαρείας Εὐσέβιος (π. 315-339) στὴν ἐκκλησιαστικὴ του ἱστορία¹⁴³. Πιθανότατα ὁ Εὐσέβιος χρησιμοποιοῖ ὡς πηγὴ του τὸν Ὡριγένη ἢ καὶ οἱ δύο χρησιμοποιοῦν τὴν ἴδια ἀρχαία πηγὴ¹⁴⁴. Ὁ Εὐσέβιος μάλιστα,

τοῦ ἔργου (βλ. Cureton, *Ancient Syriac Documents*, σ. 172). Ἐντύπωση πάντως προκαλεῖ ἡ πληροφορία ὅτι ὁ ἀπ. Ἀνδρέας ἀπέστειλε ἐπιστολὲς ἀπὸ τὴν Φρυγία (*Doctrina Apostolorum*, σ. 32), οἱ ὁποῖες ὅμως, δὲν διασώθηκαν.

140. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 215.

141. Λαμβάνουμε τὸν Ὡριγένη ὡς ἀρχαιότερη πηγὴ, ἐπειδὴ τὸ ἀποδιδόμενο στὸν Ρώμης Ἰππόλυτο (†235) χωρίο προέρχεται ἀπὸ νόθο ἔργο. Σύμφωνα μὲ τὸ ἀνωτέρω χωρίο, ὁ ἀπ. Ἀνδρέας, Σκύθαις, Θράκαις κηρύξας, ἐσταυρώθη ἐν Πάτραις τῆς Ἀχαΐας ἐπὶ ἐλαίας ὄρθιος, καὶ θάπτεται ἐκεῖ (Περὶ τῶν IB' Ἀποστόλων, PG 10, 952· πρβλ. Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 11). Ὡς ἐκ τούτου τὸ ἀνωτέρω ἀπόσπασμα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ χρησιμοποιηθῇ ὡς ἀψευδὴς πηγὴ ἱστορικῆς ἔρευνας.

142. Τῶν δὲ ἱερῶν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀποστόλων τε καὶ μαθητῶν ἐφ' ἅπασαν διασπαρέντων τὴν οἰκουμένην, Θωμᾶς, μὲν, ὡς ἡ παράδοσις περιέχει, τὴν Παρθίαν εἴληχεν, Ἀνδρέας δὲ τὴν Σκυθίαν (Ὡριγένους, *Εἰς τὴν Γένεσιν ἐκλογαί*, PG 12, 92). Πρβλ. Πατρινέλη, Ἀνδρέας, 665.

143. Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 1, 1· πρβλ. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 197-198.

144. Ὁ Peter Peterson (Andrew, σ. 7) θεωρεῖ ὅτι οἱ δύο ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ἔχουν ἐπηρεασθῇ ἀπὸ τὸ ἀπόκρυφο ἔργο Πράξεις Ἀνδρέου καὶ Μαθθαία εἰς τὴν πόλιν τῶν ἀνθρωποφάγων (AAA 2¹, σ. 65-116). Ὁ Παναγιώτης Χρήστου σημειώνει ὅτι εἶναι ὅθεν πιθανὸν ὅτι ὁ Ὡριγένης εἶχεν ὑπ' ὄψιν του ἀρχαιότερας Πράξεις τοῦ Ἀνδρέου, αἱ ὁποῖαι ἐχρησίμευσαν ὡς πηγὴ τοῦ παρόντος συγγράμματος (Χρήστου, Ἀνδρέας, 400). Ὁ Εὐλόγιος Κουρίλας πάλι, παρατηρεῖ ὅτι ὁ Καισαρείας Εὐσέβιος σημειώνει μόνο τὴ Σκυθία ὡς τόπο δράσεως τοῦ ἀποστόλου, παρότι γινώριζε τίς ἀπόκρυφες πράξεις καὶ τὸ μαρτύριό του στὴν Πάτρα (Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 7). Ἀλλὰ ἦταν φυσικὸ ὁ Εὐσέβιος ποὺ γινώριζε τὴν ἀπόκρυφη παράδοση, νὰ μὴν τὴν ἀξιοποιεῖ, ἐπειδὴ δὲν ἀναγνωρίζοταν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν (βλ. Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 25, 6-7). Βέβαια, τόσο ὁ Ὡριγένης ὅσο καὶ ὁ Εὐσέβιος σημειώνουν ὅτι ἡ πληροφορία τους προέρχεται ἀπὸ τὴν παράδοση. Αὐτό, ὅμως, δὲν σημαίνει ὅτι ἀναφέρονται στὸ ἀπόκρυφο ἔργο Πράξεις Ἀνδρέου καὶ Μαθθαία, ἀφοῦ ὁ ἱστορικὸς πυρήνας

διασώζει τὴν πληροφορία ὅτι ὁ περίφημος Ἱεραπόλεως Παπίας στὸ ἔργο του Λογίων κυριακῶν ἐξηγήσεως εἶχε συμπεριλάβει καὶ τὸ κήρυγμα τοῦ Ἀπ. Ἀνδρέα¹⁴⁵, τὸν ὁποῖο καὶ θέτει πρῶτο στὴ σειρά τῶν πηγῶν του. Ὁ Παπίας ἰσχυριζόταν ὅτι εἶχε καταγράψει τὸ κήρυγμα τοῦ Ἀπ. Ἀνδρέα στὴ Μικρὰ Ἀσία. Ὁ Εὐχέρσιος Λουγδούνων (π. †450) πάλι, ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι ὁ Ἀπ. Andreas Scythas praedicatione molivit¹⁴⁶, πρέπει νὰ διασώζη κάποια ἀρχαία πηγή, ὅπως αὐτὴ διασώθηκε στὴ μικρασιατικῆς προελεύσεως παράδοση τῆς ἐκκλησίας του. Ἀντιθέτως ὁ ἅγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος (329-389) ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἀπ. Ἀνδρέας ἔδρασε στὴν Ἡπειρο, καὶ συνδέει τὸν Εὐαγγελιστὴ Λουκᾶ μὲ τὴν Ἀχαΐα¹⁴⁷, ἐνῶ ὁ ἐκ τῶν διαδόχων του ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (398-404) ὀνομάζει τὴ βασιλεύουσα πόλη τῶν ἀποστόλων¹⁴⁸, καὶ ἐμμέσως ὑπεισέχεται στὸ περιοχόμενο τῆς ἀνδρείου ἀποστολικότητος τοῦ θρόνου του. Ὁ τελευταῖος δὲν ἀναφέρεται ἐπίσης, καθόλου στὴ παράδοσι τῆς Πάτρας, ὡς τοῦ τόπου

τῶν Πράξεων καὶ τῆς πηγῆς τῶν δύο ἀνωτέρω ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων εἶναι κοινὸς (προφανῶς ἡ ἰωάννιος παράδοση τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας). Παράδοση τὴν ὁποία ὅπως εἶδαμε, διασώζει τὸ ἀρχαῖο ἔργο *Doctrina Apostolorum*.

145. Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 39, 4· πρβλ. Χρήστου, Ἀνδρέας 400.

146. Εὐχερίου Λουγδουνῶν, *Instructionum ad Salonium, libri duo*, PL 50, 809^c· πρβλ. Peterson, Andrew, σ. 11.

147. Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγος λγ', πρὸς Ἀρειανούς, καὶ εἰς ἑαυτὸν, PG 36, 228· πρβλ. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 146· Πατρινέλη, Ἀνδρέας, 665· Prieur, *Acta Andreae*, CCSA 5, 67.

148. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Πρὸς τοὺς καταλείψαντας, PG 56, 264. Ὁ ἱ. Χρυσόστομος ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸ λαὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐρωτᾷ: *ταῦτα ἢ πόλις τῶν ἀποστόλων; ταῦτα ἢ τοιοῦτον λαβοῦσα ὑποφήτην;* Τὸ χωρίο εἶναι ἀπὸ τὰ πλέον δυσερμηνεύτα. Εἶναι γενικὰ ἀποδεκτὸ ὅτι μὲ τὸν τίτλο ὑποφήτην ὁ ἱ. Χρυσόστομος ὑπονοεῖ τὸν Ἀπ. Ἀνδρέα (πρβλ. Χρήστου, Ἀνδρέας, 401· Dvornik, *Apostolicity*, σ. 142-143). Ἐπειδὴ σήμερα γνωρίζουμε ὅτι τουλάχιστον γιὰ τὴν ἀντιοχειανὴ ποαράδοση (βλ. Φειδᾶ, Ἰωάννιος ἀποστολικότης, σ. 65-75) καὶ ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης συνυπολογιζόταν στοὺς ἀποστόλους ποὺ δίδαξαν στὴν πόλη τοῦ Βυζαντίου, δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε τὴν πιθανότητα ὁ ἱ. Χρυσόστομος νὰ ἀναφέρεται σὲ αὐτόν. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι οἱ ἀπόστολοι ποὺ δίδαξαν στὸ Βυζάντιο προσδιορίζονται σὲ ἀριθμὸ μεγαλύτερο τοῦ ἐνός (Φειδᾶ, Ἰωάννιος ἀποστολικότης, σ. 62). Στὴ συνέχεια μάλιστα τοῦ λόγου, ἀναφέρεται ὀνομαστικὰ στοὺς ἀποστόλους Πέτρο, Ἀνδρέα, Παῦλο καὶ Τιμόθεο (Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Πρὸς τοὺς καταλείψαντας, PG 56, 265), οἱ ὁποῖοι συνδέονται ἅμεσα μὲ τὸ ἀποστολικὸ κήρυγμα τῆς εὐρύτερης δικαιοδοσίας τοῦ ἀποστολικοῦ θρόνου τῆς νέας Ρώμης. Τὴ μνήμη τῶν ἀνωτέρω ἁγίων ἡ ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως τιμοῦσε στὸ ναὸ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων, ἐνῶ λείψανα τῶν Ἀνδρέα καὶ Τιμοθέου εἶχαν ἤδη μεταφερθῇ στὴν Κωνσταντινούπολη.

τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου. Ἐν συνόλῳ τὰ ἀνωτέρω φανερώνουν ὅτι παρὰ τὴν ἀπόπειρα συγχρόνων ἐρευνητῶν νὰ ἐρμηνευτῇ¹⁴⁹ ἡ ἀρχαία παράδοση τῆς ἱεραποστολικῆς δράσεως τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα στὴν βόρεια Μικρὰ Ἀσία καὶ στὴ Θράκη μὲ τρόπο διαφορετικὸ ἀπὸ αὐτὸν τῶν πηγῶν τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων, ἡ ὅλη ἐρευνα καταδεικνύει ὅτι στὴν περιοχὴ ποὺ οἱ ἀρχαῖες πηγὲς προσδιορίζουν, ὁριοθετεῖται ὁ χώρος δράσεως τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ προαναφερθεὶς ἅγ. Παυλῖνος (350-431) σημειώνει ὅτι ὁ Θεὸς ἔδωσε στὴν Πάτρα τὸν Ἀνδρέα καὶ τὴν Ἐφεσο τὸν Ἰωάννη¹⁵⁰. Ὁ Βρεσκίας Φιλάστριος († 387) σημειώνει ὅτι ὁ ἀπ. Ἀνδρέας ἔδρασε ἀπὸ τὸν Πόντο μέχρι τὴν Ἑλλάδα¹⁵¹. Ὁ Βρεσκίας Γαυδέντιος († 420) δέχεται ὅτι ὁ ἀπ. Ἀνδρέας μαρτύρησε στὴν Ἀχαΐα¹⁵², θέση ἡ ὁποία θὰ πρέπει νὰ συνδυασθῇ καὶ μὲ τὴ δωρεὰ λειψάνων τοῦ ἀποστόλου στὴν ἐκκλησίᾳ του¹⁵³. Ἀντίστοιχα ὁ συγγραφέας τῶν κειμένων ποὺ δημοσιεύθηκαν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Τύρου Δωρόθεου σημειώνει γιὰ τὸν ἅγιο ὅτι ἐτάφη ἐν Πάτραις τῆς Ἀχαΐας σταυρωθεὶς ὑπὸ Αἰγεάτου¹⁵⁴. Ὁ ἅγ. Ἰερώνυμος (342-420) τοποθετεῖ τὸν ἀπ. Ἀνδρέα στὴν Ἀχαΐα¹⁵⁵. Ὁ Κύρου Θεοδώρητος (386-458) σημειώνει ὅτι οὕτως ὁ θεσπέσιος Ἀνδρέας τὴν Ἑλλάδα ταῖς τῆς θεογνωσίας ἀκτῖσι κατηύγασεν¹⁵⁶. Ὁ Βασίλειος Σελευκείας (π. 431-468) στὸ Ἐγκώμιό¹⁵⁷ του στὸν ἀπ. Ἀνδρέα, τὸ ὁποῖο τιτλοφορεῖται ὡς ἔργο τοῦ Μ. Ἀθανασίου,

149. Πρβλ. Dvornik, Apostolicity, σ. 200 κ.εξ.

150. Παυλῖνου Νόλης, Carmen 19, 78, CSEL 30, 121· Παυλῖνου Νόλης, Carmen 19, 336, CSEL 30, 130· Παυλῖνου Νόλης, Carmen 27, 406-410, CSEL 30, 280· πρβλ. Θωμοπούλου, Ἱστορία Πατρῶν, σ. 176-181.

151. Φιλαστρίου Βρεσκίας, Liber de Haeresibus 88, 5-7, CCL 9, 355-256· PL12, 1199-1200.

152. *Andreas et Loucas apud Patras Achaiae ciuitatem vonsummati referuntur* (Γαυδεντίου Βρεσκίας, Sermo 17, de diversis capitulis septimus, PL 20, 963^Α).

153. Πρβλ. Dvornik, Apostolicity, σ. 150.

154. Δωροθέου, Σύγγραμμα σ. 154¹⁻²· πρβλ. Ἐπιφανίου, Τὰ ὀνόματα τῶν δώδεκα ἀποστόλων, σ. 109.

155. Ἰερωνύμου, Epistola 59, ad Marcellam 5, PL 22, 589· πρβλ. Κουρίλα, Heraclea Sacra, σ. 12.

156. Θεοδώρητου Κύρου, Ἑρμηνεία εἰς τοὺς ψαλμούς, PG 80, 1805-1808· Κουρίλα, Heraclea Sacra, σ. 8· Dvornik, Apostolicity, σ. 148· Peterson, Andrew, σ. 12· Πατρινέλη, Ἀνδρέας, 665.

157. Βασίλειος Σελευκείας, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου, PG 28, 1101-1108· CPG III, 2281· BHG 107.

ἀναφέρεται στοῦ μαρτύριου τοῦ ἀποστόλου στήν Ἀχαΐα¹⁵⁸, χωρίς νά σημειώ-
νη τήν παράδοση τοῦ Βυζαντίου. Ὁ ἐν ἁγίοις πάπας Γρηγόριος Α΄ (590-
604) ἀναφέρεται στοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου τοῦ Ἀνδρέα στήν Ἀχαΐα¹⁵⁹. Ὁ ἁγ.
Γρηγόριος Τουρῶνης († 595) ἐπίσης ἀναφέρεται στοῦ μαρτύριου στήν Πά-
τρα¹⁶⁰. Ὁ Βενάτιος Φορτουνᾶτος (π. †600) καταγράφει τὸ μαρτύριο τοῦ
Ἀνδρέα στήν Ἀχαΐα¹⁶¹. Ὁ ἁγ. Ἰσίδωρος Σεβίλλης († 636) ἀναφέρεται τόσο
στὴ δρᾶσι τοῦ ἀποστόλου στὴ Σκυθία καὶ τήν Ἀχαΐα, ὅσο καὶ στοῦ μαρτύ-
ριό του στήν Πάτρα¹⁶². Τὴν πληροφορία γιὰ τὸ μαρτύριο τοῦ ἁπ. Ἀνδρέα
στήν Ἀχαΐα ἐπαναλαμβάνει καὶ ἡ Γοτθικὴ πηγὴ¹⁶³. Τέλος, τὸ Πασχάλιο
Χρονικὸ δὲν ἀναφέρει καθόλου τὸν τόπο ταφῆς τοῦ ἁπ. Ἀνδρέα, παρὰ μό-
νο στοῦ γεγονότος τῆς ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων στήν Κωνσταντινούπολι¹⁶⁴.

Ἀπὸ τὴν καταγραφὴ τῶν ἀνωτέρω θέσεων εἶναι εὐδιάκριτο ὅτι ὅλοι
οἱ συγγραφεῖς ποὺ ἀναφέρονται στὸν ἁπ. Ἀνδρέα πρὸ τοῦ 336 (*Doctrina*
Apostolorum, Ἱεραπόλεως Παπίας, Ὠριγένους, Καισαρείας Εὐσέβιος), ἔτους
ἀνακομιδῆς μέρους τῶν λειψάνων του στήν Κωνσταντινούπολι, καταγρά-

158. Βασιλείου Σελευκείας, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου, PG 28, 1108· πρβλ.
Dvornik, Apostolicity, σ. 148· Peterson, Andrew, σ. 10· Πατρινέλη, Ἀνδρέας,
665.

159. Γρηγορίου Ρώμης, Homilia XVII, PL 76, 1148ⁿ.

160. Γρηγορίου Τουρῶνης, Βίος ἁπ. Ἀνδρέου, CCSA 6, 565 κ.ἑξ.· Γρηγο-
ρίου Τουρῶνης, Libri Miraculorum, PL 71, 731-733.

161. Βενάτιου Φορτουνάτου, Miscellanea, PL 88, 270.

162. Lipsius, Die Apocryphen I, 609.

163. Breviarium Gothicum, in festivitate sancti Andreae apostoli, PL 86, 1262-
1267.

164. Πασχάλιον Χρονικόν, σ. 542. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ συμφωνία τῶν πηγῶν
γιὰ τὸ θέμα. Ὁ ἐλληνοσυριακὸς κατάλογος, ὁ ὁποῖος διασώζει τὴ συροπαλαιστινιακὴ
παράδοση, σημειώνει: Ἀνδρέας ὁ ἀδελφὸς Σίμωνος Πέτρου, κηρύξας ἐν τῇ Ἑλλάδι εἰς
Πάτρας τελειοῦται ὑπὸ τοῦ Αἰγεάτου (Ἀνωνύμου, Ὀνόματα, σ. 171). Ὁ Ψευδο-Συ-
μεὼν ὁ Λογοθέτης, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ ὡς πηγὴ τὸν ἀνωτέρω κατάλογο καὶ τὸν κα-
τάλογο τοῦ Δωροθέου, σημειώνει: Ἀνδρέας ... ἐν Ἀχαΐᾳ ἦτοι ἐν Πάτραις τῆς Πελο-
ποννήσου ὑπὸ Αἰγεάτου τοῦ ἡγεμόνος σταυρωθεὶς καταλύει τὸν βίον (Συμεὼν
(Ψευδο), Ἀπόστολοι, σ. 177). Πρβλ. Ἀνδρέας δὲ ἀδελφὸς αὐτοῦ, ὡς οἱ πρὸ ἡμῶν
παραεδώκασιν, ἐκήρυξε Σκυθαῖς καὶ Σογδιανοῖς καὶ Γορσίνοις καὶ ἐν Σεβαστοπόλει τῇ
μεγάλῃ, ὅπου ἐστὶν ἡ παρεμβολὴ Ἀψαρος καὶ Ὑσσου λιμὴν καὶ Φᾶσις ποταμός, ἐνθα
οἰκοῦσιν Αἰθίοπες, θάπτεται δὲ ἐν Πάτραις τῆς Ἀχαΐας σταυρῷ προσδεθεὶς ὑπὸ Αἰγέα
τοῦ Βασιλέως Πατρῶν (Επιφανίου, Τὰ ὀνόματα τῶν δώδεκα ἀποστόλων, σ. 108-
109. Ὁ Th. Schermann συγκέντρωσε τίς διάσπαρτες ἀναφορὰς γιὰ τὴν Πάτρα ὡς τό-
που ταφῆς τοῦ ἁπ. Ἀνδρέα, βλ. Schermann, Prophetarum, σ. 212-217· Peterson,
Andrew, σ. 15.

φουν ἀποκλειστικά τὴν ἱεραποστολική του δράσι στὴ Σκυθία. Ἀντίστοιχα οἱ σύγχρονοι τοῦ 336 καὶ οἱ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς (Νόλης Πανυλῖνος, Βρεσκίας Φιλάστριος, Κύρου Θεοδώρητος, Σελευκείας Βασίλειος, Ρώμης Γρηγόριος Α΄, Τουρώνης Γρηγόριος, Σεβίλλης Ἰσίδωρος, κ.ἄ.) ἀναφέρονται στὴ δράσι καὶ τὸ μαρτύριο στὴν Πάτρα, παρέχοντας παράλληλα καὶ ἄλλες πληροφορίες. Ὁ πολὺς Dvornik θεωρεῖ ὅτι οἱ συγγραφεῖς ποὺ ἀναφέρονται στὸ μαρτύριο τοῦ ἁπ. Ἀνδρέα στὴν Πάτρα ἔχουν ἐπηρεαστῇ ἀπὸ τὴν ἀπόκρυφη παράδοσι¹⁶⁵. Ἐμεῖς, ὅμως, παρατηρήσαμε ὅτι ὅλες οἱ ἀναφορὲς στὸ μαρτύριο γίνονται μετὰ τὴν ἀνακομιδὴ τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου (336). Ἄρα ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων ἔλαβε τέτοια διάδοση, ὥστε ἐπηρέασε τὸ σύνολο τῶν μεταγενεστέρων συγγραφέων. Ὅπως μάλιστα παρατηρεῖ ὁ Peter Peterson, στοὺς δυτικούς συγγραφεῖς μετὰ τὸν Ε΄ αἰῶνα συναντᾷ κανεῖς τόσο τὴν παράδοση τῆς Σκυθίας ὅσο καὶ τὴν παράδοση τοῦ μαρτυρίου (στὴν Πάτρα)¹⁶⁶. Βέβαια, τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ὡριγένης δὲν ἀναφέρεται στὸ μαρτύριο τοῦ ἁπ. Ἀνδρέα, δὲν σημαίνει ὅτι δὲν τὸ γνωρίζει ἢ ὅτι δὲν ὑπῆρξε¹⁶⁷. Ἀντιθέτως δὲν εἶχε ἀνάγκη νὰ σημειώσῃ κατὰ τὸ ὅποιο ἦταν τόσο γνωστὸ σὲ ὅλους τοὺς χριστιανοὺς ἐξ αἰτίας τῆς ἰδιαίτερης θέσεως τοῦ μάρτυρα. Ἐν τούτοις, ὁ Dvornik ἀρνεῖται ὅτι ὁ ἁπ. Ἀνδρέας μαρτύρησε στὴν Πάτρα καὶ θεωρεῖ τὴν παράδοση αὐτὴ ὡς πλάνη τῶν μεταγενεστέρων¹⁶⁸.

δ. Ὁ ἁπ. Ἀνδρέας στὴν ἀπόκρυφη παράδοση

Τὸ ζήτημα τοῦ Κανόνα τῆς Κ.Δ. ἔκλεισε τὸν Δ΄ αἰῶνα μὲ τὴ συλλογὴ τῶν 27 κανονικῶν βιβλίων σὲ ἐνιαίους κώδικες¹⁶⁹. Ἡ ἀνάγκη τοῦ Κανόνα διεφάνη ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ παρουσιάστηκαν «χριστιανικά» κείμενα μὲ αἵρετικὸ ἢ μυθιστορηματικὸ περιεχόμενο. Στὸ α΄ μισὸ τοῦ Δ΄ αἰῶνα ὁ καισαρεῖας Εὐσέβιος¹⁷⁰ εὐθέως ἔκανε λόγο γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀπόκρυφης πα-

165. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 217.

166. Peterson, Andrew, σ. 16· πρβλ. Χρήστου, Ἀνδρέας, 400· Πατρώνου, Ἀνδρέας, σ. 34-35.

167. Ὁ Dvornik ὑποστηρίζει ὅτι ἀφοῦ δὲν τὸν ἀναφέρει ὁ Ὡριγένης, δὲν ὑπῆρχε στὴν ἐποχὴ του παράδοση γιὰ τὸ μαρτύριο τοῦ ἁπ. Ἀνδρέα στὴν Πάτρα (Dvornik, *Apostolicity*, σ. 212).

168. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 219-222.

169. Βλ. Ἰωαννίδη, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Κ.Δ., σ. 478, κ.ἑξ.· Φειδᾶ, Ἐκκλ. Ἱστορία Ι, σ. 180-181· Βούλγαρη, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Κ.Δ. ΙΙ, σ. 1183 κ.ἑξ.

170. Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 25, 6· πρβλ. Χρήστου, Ἀνδρέας, 400· Dvornik, *Apostolicity*, σ. 186.

ράδοσης σχετιζομένης με τὸν ἅπ. Ἀνδρέα, τὴν ὁποία ἡ Ἐκκλησία δὲν ἀναγνώριζε. Ὁ Βρεσκιᾶς Φιλᾶστριος († 387)¹⁷¹ εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ σημείωσε τὴν ὑπαρξὴ μίας παραδόσεως ἀπόκρυφων κειμένων τοῦ ἅπ. Ἀνδρέου, ἡ ὁποία ἂν καὶ προερχόταν ἀπὸ τοὺς μαθητὲς του, στὴ συνέχεια ἀλλοιώθηκε ἀπὸ τοὺς Μανιχαίους¹⁷². Ὁ Φιλᾶστριος ἦταν ἀνατολίτης, ἀφοῦ κατὰ πάσα πιθανότητα εἶχε γεννηθῇ στὴν Αἴγυπτο¹⁷³. Ὁ Βαρκελώνης Πακιανὸς (379-392) ἀναφέρει ὅτι καὶ οἱ Μοντανιστὲς χρησιμοποιοῦσαν τὰ ἀπόκρυφα κείμενα περὶ τοῦ ἅπ. Ἀνδρέα, ἐνῶ συγκαταλέγει τὸν συγγραφέα τοὺς Λεύκιο Χαρίνο μεταξὺ τῶν αἵρετικῶν¹⁷⁴. Δὲν εἶναι παράδοξο τὸ ἐνδιαφέρον τῶν αἵρετικῶν γιὰ τὸν ἅπ. Ἀνδρέα, καὶ ἰδιαίτερα ὅσων ἀπέπνεαν ἓνα ἄρωμα ἐσωτερικότητος καὶ πνευματικῆς ἀναζητήσεως. Ὁ ἅπ. Ἀνδρέας στὴν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας εἶναι μία πνευματικὴ μορφή, ἡ ὁποία βρίσκεται σὲ ἀπόλυτη θεολογικὴ ἁρμονία μετὰ τὸ τέταρτο Εὐαγγέλιο, καὶ ὅπως ἦταν φυσικὸ ἀξιοποιήθηκε στὸ ἐπ' ἄκρον ἀπὸ αὐτὲς τὶς αἵρετικὲς ὁμάδες μετὰ σκοπὸ νὰ προσελκύσουν ὅσους εἶχαν τέτοιες ἀναζητήσεις.

Ὁ ἁγ. Ἐπιφάνιος Σαλαμῖνος (367-403) εἶναι διαφωτιστικότερος ἀπὸ τοὺς προηγούμενους. Περιγράφει τὴν ἀπόπειρα ἀλλοιώσεως καὶ παραχαραξέως τοῦ Εὐαγγελίου ἀπὸ τοὺς αἵρετικούς, ἐνῶ μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀναφέρεται καὶ στὸν γνωστὸ Λεύκιο Χαρίνο. Ὁ τελευταῖος ἐπιχείρησε τὴν ἀλλοίωση τῶν Εὐαγγελίων μέσω τῆς συγγραφῆς ἀπόκρυφων ἔργων¹⁷⁵. Ὁ Ἀφρικανὸς Οὐξάλης Εὐόδιος (Ε' αἰ.) εἶναι κατηγορηματικὸς καὶ θεωρεῖ τὸν Λεύκιο συγγραφέα τῶν συγκεκριμένων ἔργων¹⁷⁶. Ὁ ἴδιος δείχνει μετὰ παραδείγματα ὅτι τὰ κείμενα εἶναι αἵρετικά. Ὁ ἱ. Αὐγουστίνος (396-430), ὁ

171. Φιλᾶστρίου Βρεσκιᾶς, *Liber de Haeresibus* 88, 5-7, CCSL 9, 255-256· PL12, 1199-1200· πρβλ. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 187-188· Peterson, Andrew, σ. 8-9· Πατρῶνου, Ἀνδρέας, σ. 33-35.

172. Γιὰ τὸν Μανιχαϊσμό βλ. Δακουρᾶ, *Μανιχαϊσμός*, 503-532. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι οἱ Μανιχαῖοι ἀνάμεσα στὰ κανονικὰ τοὺς ἔργα εἶχαν καὶ μία συλλογὴ Πράξεων σὲ πέντε βιβλία, Ἰωάννου, Παύλου, Πέτρου, Ἀνδρέα καὶ Θωμᾶ, (Dvornik, *Apostolicity*, σ. 196).

173. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 187.

174. Πακιανοῦ Βαρκελώνης, *Epistola I, ad Sympronianum nouatianum*, PL 13, 1053^B· πρβλ. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 191· Peterson, Andrew, σ. 9.

175. Ἐπιφανίου Σαλαμῖνος, *Πανάριον* 51, 6, τ. 2, σ. 255-256· Dvornik, *Apostolicity*, σ. 187.

176. Εὐοδίου Οὐξάλης, *De Fide contra Manichaeos*, PL 42, 1141, 1150· πρβλ. Flamion, *Les Actes apocryphes*, σ. 188· Dvornik, *Apostolicity*, σ. 189· Prieur, *Acta Andreae*, CCSA 5, 26-28.

ὁποῖος ὑπῆρξε πρῶν μανιχαῖος, σημειώνει σὲ ἔργο τοῦ 404 ὅτι ὁ Λεύκιος ἦταν ὁ συγγραφέας τῶν διαφόρων Πράξεων ποὺ κυκλοφοροῦσαν τότε στὴ Δύση¹⁷⁷. Τὴν ἴδια θέσιν ἐπαναλαμβάνουν ὁ Ἀστόργης Τουρριβίος¹⁷⁸ († 460), μία εἰσαγωγή στοῦ ἀπόκρυφο ἔργο τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Εὐαγγελιστῆ¹⁷⁹, καὶ ὁ πάπας Γελάσιος¹⁸⁰ (492-496)¹⁸¹. Μόνο ὁ πάπας Ἰννοκέντιος Α΄ (401-417) διαφοροποιεῖται ἀπὸ τοὺς προηγούμενους καὶ θεωρεῖ ὡς συγγραφεῖς τοὺς φιλοσόφους Νεξοχαρίδη καὶ Λεωνίδη¹⁸², ἂν καὶ ἡ γνησιότητα τοῦ χωρίου ἀμφισβητεῖται.

Τὴ θέσιν ὅτι ὁ Λεύκιος Χαρίνος ὑπῆρξε ὁ συγγραφέας τῶν πράξεων ἐπανελάβε στὴν Ἀνατολὴ μετὰ τὸν Ἐπιφάνιο καὶ ὁ Μ. Φώτιος¹⁸³. Πολλοὶ δυτικοὶ ἀμφισβήτησαν τὴ θέσιν τοῦ Φωτίου, ὑποστηρίζοντας ὅτι δὲν εἶχε ἄμεση πρόσβαση στὴν πηγὴ ποὺ παραπέμπει¹⁸⁴, ἐνῶ ὁ Peterson ἀποκλίνει στὴν ἄποψη ὅτι ὁ Μ. Φώτιος ἔλαβε τὶς πληροφορίες του μᾶλλον ἀπὸ δυτικὲς πηγὲς παρὰ ἀπὸ τὸν ἁγ. Ἐπιφάνιο¹⁸⁵. Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς εἶναι ἐνδιαφέρουσες, ἀλλὰ εἶναι γερονὸς ὅτι ἡ ἄμεση πρόσβαση τοῦ Μ. Φωτίου στὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ ἐπέτρεπε νὰ ἔχη αὐτοδύναμο λόγο. Ὁ ἴδιος ἀναφέρει ὅτι διάβασε τὴ συγκεκριμένη συλλογὴ Πράξεων καὶ παραθέτει τὶς θεμελιώδεις ἀποκλίσεις της. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἔχει διαβάσει τὶς Πράξεις Ἀνδρέου, ἀφοῦ σημειώνει ὅτι ὁ συγγραφέας *τους γάμους τε νομίμους ἀθετεῖ, καὶ πᾶσαν γένεσιν πονηράν τε καὶ τοῦ πονηροῦ λέγει*¹⁸⁶. Ὁ Μ. Φώτιος μᾶς διαβεβαιώνει ὅτι διάβασε τὸ ὄνομα τοῦ Λεύκιου Χαρίνου στὸν τίτλο τῆς συλλογῆς¹⁸⁷. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι δὲν ἔχει τὸν ἁγ. Ἐπιφάνιο ὡς πηγὴ,

177. Αὐγουστίνου Ἰππῶνος, *Contra Felicem* 2, 6, CSEL 25, 833· πρβλ. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 189.

178. Τουρριβίου Ἀστόργης, *Epistula* 5, PL 54, 694^D.

179. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 188.

180. *Decretum Gelasianum* 5, PL 59, 162. Τὸ διάταγμα αὐτὸ ἂν καὶ ἀποδίδεται στὸν πάπα Γελάσιο, εἶναι ἔργο τοῦ ΣΤ΄ αἰῶνα. Πρβλ. Ἰωαννίδης, Ἀνδρέας, 663· CPL 1676.

181. Πρβλ. Peterson, Andrew, σ. 12.

182. Ἰννοκεντίου Α΄ Ρώμης, *Epistola* VI, PL 20, 502· πρβλ. Χρήστου, Ἀνδρέας, 400· Dvornik, *Apostolicity*, σ. 188.

183. Φωτίου Κωνσταντινουπόλεως, Βιβλιοθήκη 114, PG 103, 389· πρβλ. Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 9· Δετοράκη, Ἀνδρέου Μαρτύριον, σ. 328.

184. Πρβλ. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 190-191.

185. Peterson, Andrew, σ. 9.

186. Φωτίου Κωνσταντινουπόλεως, Βιβλιοθήκη 114, PG 103, 389^{C-D}· πρβλ. Ἀνδρέου Μαρτύριον 17, CCSA 6, 463-465.

187. Φωτίου Κωνσταντινουπόλεως, Βιβλιοθήκη 114, PG 103, 389^B.

ἀλλὰ τὴν ἴδια τὴν χειρόγραφη παράδοση. Τέλος, ὅπως καὶ πάλι ὁ Μ. Φώτιος σημειώνει, στὸ βιβλίον τῶν Πράξεων τοῦ Ἰωάννου, ὁ συγγραφέας τοὺς στρέφεται κατὰ τῶν εἰκόνων¹⁸⁸, κάτι τὸ ὁποῖο προφανῶς ἀξιοποίησαν οἱ εἰκονομάχοι στὸν ἀγῶνα τοὺς κατὰ τῶν ἁγ. εἰκόνων.

Ἐν τούτοις, οἱ περισσότεροι ξένοι ἐρευνητὲς δέχονται ὅτι ὁ Λεύκιος Χαρίνος συνέγραψε τὶς ἀπόκρυφες Πράξεις τοῦ Εὐαγγελιστῆ Ἰωάννη¹⁸⁹, χωρὶς, ὅμως, νὰ εἶναι σὲ θέσι νὰ ἀποκλείσουν καὶ τὴν περίπτωσηι ὁ ἴδιος νὰ εἶναι ὁ συγγραφέας καὶ τῶν ὑπολοίπων Πράξεων. Ἀπὸ τοὺς ὀρθοδόξους ἐρευνητὲς ὁ Παναγιώτης Τρεμπέλας ἀποδέχεται ὅτι ὁ γνωστικὸς Λεύκιος ὑπῆρξε ὁ συγγραφέας τόσο τοῦ ἔργου Πράξεις καὶ Μαρτύριον τοῦ ἁγίου ἀποστόλου Ἀνδρέου¹⁹⁰ ὅσο καὶ τῶν Πράξεων Ἀνδρέου καὶ Ματθεῖα εἰς τὴν πόλιν τῶν ἀνθρωποφάγων¹⁹¹, ἔργων τῶν ὁποίων τὴ συγγραφὴ προσδιορίζει στὸ Β΄ αἰῶνα¹⁹². Ὁ Βασίλειος Ἰωαννίδης ἀντίστοιχα σημειώνει ὅτι ὁ Λεύκιος ἡσχολήθη ἰδιαιτέρως μὲ τὴν δρᾶσιν τοῦ ἁγ. Ἀνδρέου, ἣν ὁμως ἔχει κατὰ τοιοῦτον μυθιστορηματικὸν τρόπον συνθέσει, ὥστε εἶναι ἀδύνατον νὰ διακρίνῃ τις, ποῖα ἐκ τῶν ἀναφερομένων γεγονότων εἶναι ἀληθινὴ παράδοσις¹⁹³. Ἀντιθέτως ὁ Πατρινέλης δὲν ἀποδέχεται τὸν Λεύκιο Χαρίνο ὡς συγγραφέα τῶν συγκεκριμένων ἀπόκρυφων ἔργων¹⁹⁴, προφανῶς ἐπηρεασμένος ἀπὸ τοὺς δυτικούς. Τὸ γεγονός, ὅμως, ὅτι ὁ Μ. Φώτιος εἶναι τόσο κατηγορηματικὸς γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ συγγραφέα τῶν συγκεκριμένων Πράξεων, μᾶς πείθει ὅτι ὁ γνωστικὸς Λεύκιος Χαρίνος εἶναι ὁ συγγραφέας. Ὁ Μ. Φώτιος εἶχε πρόσβαση στὴ χειρόγραφη παράδοση σὲ τέτοιο βαθμὸ πού κανεὶς νεώτερος ἐρευνητὴς δὲν θὰ ἀποκτήσῃ ποτέ, γιὰ καθαρὰ ἀντικειμενικοὺς λόγους. Κατὰ συνέπεια εἶναι δύσκολο νὰ ἀμφισβητηθῇ ἡ θέσι του.

Βέβαια, ἡ ἀπόκρυφη παράδοση γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ ἁπ. Ἀνδρέα εἶναι πλουσιώτατη, ἀλλὰ ἰδιαίτερα περιπλεγμένη. Τὰ κείμενα καὶ οἱ παραλλαγές τοὺς ἔτυχαν σειρὰ ἐκδόσεων¹⁹⁵ καὶ δὲν εἶναι λίγες οἱ μελέτες πού ἔχουν συγγραφῇ γιὰ τὸ θέμα¹⁹⁶. Ὁ Jean-Marc Prieur στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ

188. Φωτίου Κωνσταντινουπόλεως, Βιβλιοθήκη 114, PG 103, 389^ο.

189. Πρβλ. Peterson, Andrew, σ. 9.

190. Ἀνδρέου Πράξεις καὶ Μαρτύριον, σ. 105-131.

191. Ἀνδρέου Πράξεις καὶ Ματθεῖα, AAA 2¹, σ. 65-116.

192. Τρεμπέλας, Ἀνδρέας, σ. 9.

193. Ἰωαννίδης, Ἀνδρέας, 663-664· πρβλ. Χρήστου, Ἀνδρέας, 400.

194. Πατρινέλης, Ἀνδρέας, 665.

195. Βλ. Prieur, Acta Andreae, CCSA 5, 129-156· Peterson, Andrew, σ. 6, 24· Πατρινέλης, Ἀνδρέας, 665.

196. Πρβλ. Prieur, Acta Andreae, CCSA 5, 1 κ.εξ.· Χρήστου, Ἀνδρέας, 400·

Ἔ80 πραγματοποιοῖσε τὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ Μαρτυρίου τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα στὴ σειρὰ *Corpus Christianorum Series Apocryphorum*¹⁹⁷. Ἡ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τοῦ Μαρτυρίου βασίσθηκε τόσο στὴ χειρόγραφη παράδοσι, ὅσο καὶ στὶς προηγούμενες ἐκδόσεις. Στὴν προσπάθειά του χρησιμοποίησε κυρίως: α) τὸ περίφημο ἀπόσπασμα τοῦ κώδικα *Vaticanus graecus* 808 (ff. 507^v-512^v), τὸ ὁποῖο εἶχε ἐκδώσει ὁ Bonnet¹⁹⁸, β) δύο παραλλαγές τοῦ Μαρτυρίου τὶς ὁποῖες ἐπίσης εἶχε ἐκδώσει ὁ Bonnet ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κωδίκων *Parisinus graecus* 770 καὶ *Parisinus graecus* 1539¹⁹⁹, γ) τὸ ἐκτεταμένο μαρτύριο τοῦ ἀπ. Ἀνδρέου, τὸ ὁποῖο σώζεται στοὺς κώδικες *Hierosolymitanus Patr. Sabbaiticus* 103 (ff. 155^r-168^v) καὶ *Sinaiticus graecus* 526 (ff. 121^v-132^v)²⁰⁰, δ) τὸ μαρτύριο ποὺ σώζεται στὸν κώδικα τῆς *Ann Arbor* 36²⁰¹, ε) τὸ ἄρμενικὸ Μαρτύριο τοῦ ἀποστόλου²⁰², στ) τὸ κοπτικὸ Μαρτύριο ἀπὸ τὸν πάπυρο τῆς Οὐτρέχτης, τὸ ὁποῖο ἔχει συμπεριλάβει ὁ Jean-Marc Prieur στὴν ἴδια ἔκδοση²⁰³, καὶ ζ) τὸ λατινικὸ Βίο τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα τὸν ὁποῖο συνέγραψε ὁ ἀγ. Γρηγόριος Τουρῶνης (573-594)²⁰⁴.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μαρτύριο σώζεται στὴ Λατινικὴ γλῶσσα ἡ ἐπιστολὴ τῶν διακόνων τῆς Ἀχαΐας²⁰⁵, ἡ ὁποία ἐκδόθηκε μαζὶ μὲ δύο ἑλληνικὲς μεταφράσεις τῆς²⁰⁶. Τὰ πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα τῆς μὲ τὸ Μαρτύριο καὶ τὶς

Dvornik, *Apostolicity*, σ. 181-222· Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 40· Peterson, Andrew, σ. 24-43· Ἰωαννίδης, Ἀνδρέας, 663-665.

197. Ἀνδρέου Μαρτύριον, CCSA 6, 443-549. Τὸ Μαρτύριο ἔχει σωθῇ καὶ σὲ ἄλλες χριστιανικὲς παραδόσεις μὲ διάφορες μορφές. Ἔτσι, ἔχουμε τὴν κοπτικὴ παράδοση ἢ τὴν ἄρμενικὴ παράδοση. Βλ. BHO 48-57· Γερμανοῦ Σάργδεων, Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, σ. 328· Prieur, *Actes d'André*, σ. 883 κ.ἐξ.

198. AAA 2¹, σ. 38-45· BHG 95· πρβλ. Prieur, *Acta Andreae*, CCSA 5, 2-3· Dvornik, *Apostolicity*, σ. 181.

199. AAA 2¹, σ. 58-64· BHG 97-98· πρβλ. Prieur, *Acta Andreae*, CCSA 5, 3-4· Dvornik, *Apostolicity*, σ. 192-193.

200. BHG 94h· πρβλ. Prieur, *Acta Andreae*, CCSA 5, 4. Τὸ κείμενο εἶχε ἐκδώσει πρῶτος ὁ καθηγητὴς Θεοχάρης Δετοράκης (Ἀνδρέου Μαρτύριον, σ. 332-352) χρησιμοποιώντας ὅμως, μόνο τὸ Σιναϊτικὸ κώδικα.

201. BHG 94c· πρβλ. Prieur, *Acta Andreae*, CCSA 5, 4.

202. Ἀνδρέου Μαρτύριον Ἀρμενικόν, σ. 146-167.

203. CCSA 6 (1989), 655-671.

204. Γρηγορίου Τουρῶνης, Βίος ἀπ. Ἀνδρέου, CCSA 6 (1989). 565-651· BHL 430.

205. BHL 428· βλ. Prieur, *Acta Andreae*, CCSA 5, 13-14.

206. AAA 2¹, σ. 1-37.

Πράξεις, πού θεωροῦνται ἔργο τοῦ γνωστικοῦ Λευκίου, θέτουν ἐν ἀμφιβόλῳ τὴν ἀξιοπιστία της²⁰⁷. Ἐπίσης, σώζονται Πράξεις τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα²⁰⁸, Πράξεις μὲ τὸν ἀδελφὸ του Πέτρο²⁰⁹ καὶ Πράξεις μὲ τὸν ἐξ ἑβδομήκοντα ἀπόστολο Ματθαῖα²¹⁰, ἡ ἀφήγηση τοῦ Μαρτυρίου²¹¹ τοῦ ἀποστόλου, ἓνα λατινικὸ Μαρτύριο²¹² καθὼς καὶ πλῆθος ἀφηγήσεων καὶ θαυμάτων²¹³. Τέλος, στὸν ἀπ. Ἀνδρέα γίνεται ἀναφορὰ τόσο στὸ ἀπόκρυφο Εὐαγγέλιο τοῦ Πέτρου, ὅσο καὶ στὸ γνωστικὸ ἔργο Πίστις Σοφία²¹⁴. Ἐπίσης, ὑπῆρχε καὶ Εὐαγγέλιο Ἀνδρέου, τὸ ὁποῖο ἀπωλέσθηκε²¹⁵.

Ὅπως ἀποδεικνύει ὁ Dennis MacDonald στὴν πρόσφατη ἔρευνά του, οἱ Πράξεις τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα συνιστοῦν μία καθαρὰ λογοτεχνικὴ συγγραφή, χωρὶς νὰ συνδέωνται καθόλου μὲ τὴν παράδοση περὶ τοῦ προσώπου τοῦ ἀποστόλου, ἐκτὸς ὠρισμένων πληροφοριῶν πού βρίσκονται στὰ Εὐαγγέλια²¹⁶. Αὐτὴ ἡ παρατήρηση εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὴ. Ἐνα ἄλλο σημαντικό στοιχεῖο τῆς ἀνωτέρω μελέτης εἶναι ὅτι ἀποδεικνύει ἐπιτυχῶς τὴν ἄμεση σχέση τῶν διασωθέντων ἀπόκρυφων κειμένων μὲ συγκεκριμένα κείμενα τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας καὶ φιλοσοφίας. Εἶναι σαφές ὅτι ὁ συγγραφέας τῶν κειμένων ὄχι μόνον ἀξιοποίησε προγενέστερους λογοτεχνικοὺς τύπους, ἀλλὰ προσέλαβε ἀτόφια προγενέστερα κείμενα δίνοντάς τους τὰ ἀναγκαῖα χριστιανικὰ στοιχεῖα²¹⁷. Ἡ θέση αὐτὴ θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἀμφισβητηθῇ, ἐὰν ὁ ὄγκος τῶν παραδειγμάτων πού παρέχει ὁ ἀνωτέρω ἐρευνήτης, δὲν ἀπέκλειε κάθε τέτοια συζήτηση.

Συμπληρωματικὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἔχει ὑποστηριχθῇ ἡ ἄποψη ὅτι σώζονται δύο κύριες παραδόσεις περὶ τῶν Πράξεων καὶ τοῦ Μαρ-

207. Βλ. Ἰωαννίδη, Ἀνδρέας, 664.

208. Ἀνδρέου Πράξεις, AA 3-44· πρβλ. Ἰωαννίδη, Ἀνδρέας, 664· Dvornik, Apostolicity, σ. 191-192.

209. Ἀνδρέου Πράξεις καὶ Πέτρου, AAA 2¹, σ. 117-127.

210. Ἀνδρέου Πράξεις καὶ Ματθαῖα, AAA 2¹, σ. 65-116· πρβλ. Ἰωαννίδη, Ἀνδρέας, 664· Dvornik, Apostolicity, σ. 193.

211. Ἀνδρέου Μαρτύριον Narratio, AA 45-64.

212. Ἀνδρέου Μαρτύριον Λατινικόν, AA 66-70· BHL, 429.

213. BHL 431-435, 437-442· MartRom 555.

214. Βλ. Peterson, Andrew, σ. 7-8.

215. Τὴν πληροφορία τὴ λαμβάνουμε ἀπὸ τὸ Decretum Gelasianum 5, PL 59, 162, στὸ ὁποῖο ὑπάρχει κατάλογος τῶν κανονικῶν καὶ τῶν ἀποκρύφων βιβλίων. Πρβλ. Ἰωαννίδη, Ἀνδρέας, 663.

216. MacDonald, Christianizing Homer, σ. vii.

217. MacDonald, Christianizing Homer, σ. 35 κ.ἐξ. καὶ ἰδιαίτερος σ. 301-320 ὅπου τὰ συμπεράσματα. Πρβλ. Prieur, Acta Andreae, CCSA 5, 287 κ.ἐξ.

τυρίου τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα, ἡ δυτικὴ (λατινικὴ) καὶ ἡ ἀνατολικὴ (ἐλληνικὴ)²¹⁸. Ἡ δυτικὴ²¹⁹ παράδοσι προέρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια ἀρχικὴ πηγὴ τοῦ ἐλληνικοῦ Μαρτυρίου²²⁰. Στὴν ἀνατολικὴ²²¹ παράδοσι τοῦ κεμένου ὁ καθηγητὴς Θεοχάρης Δετοράκης ἀποδέχεται τὴ διάκριση σὲ δύο κλάδους, τὸν Ἀχαϊκὸ καὶ τὸν Κωνσταντινουπολίτικο²²². Ὁ Πατρινέλης δέχεται ὅτι ἡ πηγὴ τῆς παραδόσεως γιὰ τὸ μαρτύριο καὶ τὴ δράση τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ στὴν Ἀχαΐα καὶ ἀνάγει τὴν ἀρχικὴ συγγραφὴ τῶν ἀπόκρυφων ἔργων στὸ β' μισὸ τοῦ Γ' αἰώνα²²³. Ἀντιθέτως, ὁ Dvornik ἀποδέχεται ὅτι οἱ Πράξεις συνεγράφησαν τὸ β' μισὸ τοῦ Β' αἰώνα²²⁴. Βέβαια, οἱ ἀπόψεις γιὰ τὸ θέμα ποικίλλουν²²⁵. Ἐν τούτοις, ὅπως ἀπέδειξε ἡ σύγχρονη ἔρευνα τοῦ Jean-Marc Prieur, στὴν ὁποία ἀναφερθῆκαμε προηγουμένως, αὕτὴ ἡ διάκριση δείχνει νὰ μὴν εὐσταθῇ καὶ οἱ χρονικοὶ προσδιορισμοὶ νὰ εἶναι σχεδὸν ἀδύνατοι.

Ἐμεῖς θεωροῦμε ὅτι εἶναι ἀνώφελο νὰ ἀναζητηθῇ μία συνεπὴς παράδοση, σὲ κείμενα ποὺ ἐκ τῶν πραγμάτων δὲν ἐκπηγάζουν ἀπὸ κάποια αὐθεντικὴ πηγὴ καὶ σχηματοποιοῦνται σὲ ἓνα σχεδὸν ἐξωχριστιανικὸ περιβάλλον. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι ὁ ἀπ. Ἀνδρέας μαρτύρησε στὴν πόλι τῶν Πατρῶν καὶ ὅτι σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχαία παράδοσι τῆς Ἐκκλησίας, μετὰ τὸ μαρτύριο τοῦ ἁγίου θὰ πρέπη νὰ συνεγράφη τὸ σχετικὸ κείμενο, μὲ τὸ ὁποῖο ἡ τοπικὴ ἐκκλησία ἐνημέρωσε τὶς ὑπόλοιπες γιὰ τὸ μαρτύριο τοῦ ἀποστόλου. Εἶναι προφανὲς ὅτι αὐτὸ τὸ ἀρχαῖο Μαρτύριο θὰ πρέπη νὰ συντάχθηκε στὴν Ἑλληνικὴ, ἀλλὰ δὲν ἔχει ἐντοπισθῇ μέχρι σήμερα καὶ ἴσως δὲν πρόκειται νὰ βρεθῇ ποτέ. Ἔτσι, πολλὰ ἀπὸ ὅσα ἔχουν γραφῇ ἀποτελοῦν ἀπλὲς θεωρητικὲς προτάσεις καὶ δὲν περιγράφουν τὴν πραγματικότητα. Πάντως, ἡ ἀπόκρυφη παράδοσι ὅταν δὲν συγκλίνει μὲ τὴν παράδοσι τῆς Ἐκκλησίας, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνεταί ἀποδεκτὴ ὡς πηγὴ.

ε. Ὅμιλεις καὶ Βίοι γιὰ τὸν ἀπ. Ἀνδρέα

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ ὁμιλίες-ἐγκώμια καὶ οἱ Βίοι ποὺ συνεγράφησαν γιὰ τὸν ἀπ. Ἀνδρέα. Ἡ ἀρχαιότερη σωζόμενη ὁμιλία²²⁶

218. Dvornik, Apostolicity, σ. 182 κ.ἑξ. Δετοράκης, Ἀνδρέου Μαρτύριον, σ. 326.

219. Βλ. ἀναλυτικὰ: BHL 428-42· BHLNS 427i - 442c.

220. Δετοράκης, Ἀνδρέου Μαρτύριον, σ. 326.

221. BHG 93-108c· BHGA 94-102b· BHGNA 94-108.

222. Δετοράκης, Ἀνδρέου Μαρτύριον, σ. 327 κ.ἑξ.

223. Πατρινέλης, Ἀνδρέας, 665.

224. Dvornik, Apostolicity, σ. 192.

225. Πρβλ. Dvornik, Apostolicity, σ. 192 κ.ἑξ.

226. Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου, PG 65, 821-

εἶναι ἔργο τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Πρόκλου (434-446)²²⁷, ὁ ὁποῖος προώθησε μὲ ἰδιαίτερη ἐπιτυχία τὴν ὑπερόρια δικαιοδοσία τοῦ θρόνου του στὶς διοικήσεις Θράκης, Ποντικῆς καὶ Ἀσίας²²⁸. Τὸ Ἐγκώμιο ἐκφωνήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολι στὸν ἐορτασμὸ τῆς μνήμης τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους²²⁹. Αὐτὸ δείχνει ὅτι ἡ ἐκκλησία τῆς βασιλεύουσας τιμοῦσε μὲ ἰδιαίτερη λαμπρότητα τὸ α' μισὸ τοῦ Ε' αἰῶνα τὸν ἀπόστολο. Τελοῦσαν ἀρχιερατικὴ Θεία Λειτουργία ὑπὸ τὸν ἐπίσκοπο τῆς Πόλεως, ὁ ὁποῖος καὶ ἐκφωνοῦσε τὸν πανηγυρικὸ τῆς ἐορτῆς. Μάλιστα, ἡ ἐορτὴ εἶχε καθιερωθῇ ὡς ἡμέρα δημόσιας ἀργίας. Ἡ σημασία τοῦ Ἐγκωμίου εἶναι μεγάλη. Ὁ Πρόκλος διὰ τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα μιᾶ γιὰ τὸ σύνολο τῶν ἀποστόλων²³⁰. Στὴν προοπτικὴ τοῦ Ἐγκωμίου ὁ Ἀνδρέας ἐκπροσωπεῖ τὸ σῶμα τῶν ἀποστόλων, ἂν καὶ προβάλλεται ὡς ὁ πρωτόκλητος²³¹. Ὁ ὁμιλητὴς εἶτε ἀναφέρεται στὸν Ἀνδρέα ξεχωριστά, εἶτε ἀναφέρεται ἐν συνόλῳ στοὺς ἀποστόλους, περιγράφει τὴν ἴδια λειτουργία μέσα στὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, τὴν ὁποία οὔτε διασπᾶ οὔτε διακρίνει. Μέλος αὐτοῦ τοῦ σώματος τῶν ἀποστόλων, οἱ ὁποῖοι *περιῆλθον τῷ λόγῳ πάντα τὰ πέρατα*²³², εἶναι καὶ ὁ ἀπόστολος Πέτρος, ὁ ὁποῖος δὲν διακρίνεται σὲ τίποτα ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο σῶμα τῶν ἀποστόλων²³³. Εἶναι σαφὲς γιὰ τὸν Πρόκλο ὅτι ἡ ἀποστολικὴ διαδοχὴ τὴν ὁποία κατέχει, ἔχει ἀναφορὰ στὸ σῶμα τῶν ἀποστόλων ἐπὶ τῇ βάσει τῆς προοπτικῆς τῆς διαδοχῆς πίστεως²³⁴. Ὡς ἐκ τούτου

828· CPG III, 5818· πρβλ. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 147. Τὸ Ἐγκώμιο ἀποτελεῖ μέρος τῆς συλλογῆς Λόγων τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Πρόκλου, οἱ ὁποῖοι ἐκφωνήθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀρχιερατείας του. Οἱ Λόγοι αὐτοὶ προσδιορίζουν κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος τὶς μεγάλες ἐορτὲς τῆς ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ α' μισὸ τοῦ Ε' αἰῶνα (βλ. PG 65, 680-851). Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὑπάρχει καὶ παλαιοσλαβικὴ μετάφραση τοῦ Ἐγκωμίου (CPGS 5818), δεῖγμα τῆς ἰδιαίτερης σημασίας ποὺ ἔδινε σὲ αὐτὸ ἡ βυζαντινὴ ἱεραποστολή.

227. Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ πίνακες* 42, σ. 116-119· *Tusculum* 670-671.

228. Βλ. Φειδᾶ, *Πενταρχία* I, σ. 254-257.

229. Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου, PG 65, 824^Α, 825^{Γ-Δ}.

230. Πρβλ. Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου, PG 65, 824^{Α-Β}, 825^{Β-Γ}, 828.

231. Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου 4, PG 65, 825^Δ.

232. Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου, PG 65, 825^Β.

233. Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου 4, PG 65, 825-828.

234. Φειδᾶ, *Ἰωάννεις ἀποστολικότης*, σ. 54.

δὲν διεκδικεῖ τὴν ἀνδρεῖο ἀποστολικότητα τὴν ὁποία κατέχει, ἐπειδὴ γνωρίζει ὅτι ἡ ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου ἐδραιώνεται σὲ πολλαπλάσιο ἀριθμὸ ἀποστόλων (*οὐδὲν τοιοῦτον, οἷον οἱ ἀπόστολοι*²³⁵). Σημειωτέον ὅτι ὁ Πρόκλος δὲν ἀντλεῖ οὐδόλως στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἀπόκρυφη παράδοση, ἀλλὰ ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν Παλαιὰ καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη. Ἀλλωστε τὸ Ἐγκώμιο δὲν ἔχει ὡς στόχο νὰ βιογραφήσῃ τὸν ἀπόστολο, ἀλλὰ νὰ προβάλῃ τὴν θέσιν του στὸ σῶμα τῶν ἀποστόλων καὶ νὰ προσδιορίσῃ τὸ εὐρύτερο περιεχόμενο τῆς ἀποστολικότητος τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὡς συνδέσμου ἀγάπης καὶ ἐνότητος μὲ τὸ σύνολο τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς, οἱ ὁποῖες κατεῖχαν ἀνδρεῖο ἀποστολικότητα. Ταυτόχρονα αὐτὸς ὁ σύνδεσμος ταυτοποιεῖται καὶ μὲ τὴν ἐκκλησία τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης, ὡς ἀδελφῆς ἐκκλησίας φερούσης πέτριον ἀποστολικότητα. Γι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήσῃ ἡ εὐαισθησία τῶν *παπῶν Ρώμης τοῦ ΣΤ' καὶ Ζ' αἰῶνος διὰ τὴ προώθησιν τῆς τιμῆς τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου καὶ ἐν αὐτῇ εἰσέτι τῇ Ρώμῃ*²³⁶.

Τὴν ἴδια περίοδο Ἐγκώμιο στὸν ἀπ. Ἀνδρέα συνέγραψε ὁ Σελευκεῖας Βασίλειος (π. 431-468)²³⁷. Χαρακτηριστικὸ καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀρχαίου Ἐγκωμίου εἶναι ὅτι δὲν ἔχουν παρεισφύσει ἀναφορὲς στὰ ἀπόκρυφα καὶ ὅτι βασίζεται σὲ ὅσες πληροφορίες παρέχει ἡ Κ.Δ. Ὁ Dvornik ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Σελευκεῖας Βασίλειος βασίσθηκε στὴν ἀπόκρυφη παράδοση κατὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ Ἐγκωμίου²³⁸, ἐπειδὴ ἀναφέρεται στὴν ἱεραποστολικὴ δράση τοῦ ἁγίου στὴν Ἑλλάδα καὶ στοὺς Βαρβάρους. Ἡ θέσις αὕτη εἶναι ἀκατανόητη. Τὸ Ἐγκώμιο συνεγράφη στὸ α' μισὸ τοῦ Ε' αἰῶνα καὶ εἶναι φυσικὸ νὰ συνδυάζῃ δύο παραδόσεις ἀπολύτως ἀποδεκτὲς ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τῆς ἐποχῆς του, χωρὶς νὰ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἔχουν παραληφθῇ ἀπὸ τὴν ἀπόκρυφη παράδοση. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ὁ Ραβέννας Πέτρος Χρυσολόγος († 450), σύγχρονος τῶν δύο προηγουμένων συγγραφέων, παρέδωκε ὁμιλία γιὰ τὴ γεννέθλιο ἡμέρα τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα²³⁹. Στὴν εὐσύνοπτη ὁμιλία (κήρυγμα) γίνεται κυρίως λόγος στὸ μαρτύριο τοῦ ἀποστόλου, τὸ ὁποῖο ταυτίζεται μὲ τὴν γεννέθλιο ἡμέρα τοῦ ἁγίου. Ἡ γεν-

235. Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου 2, PG 65, 825^A.

236. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 59.

237. Βασιλείου Σελευκεῖας, Ἐγκώμιον, PG 28, 1101-1113· CPG III, 2281· Dvornik, Apostolicity, σ. 148.

238. Dvornik, Apostolicity, σ. 217.

239. Πέτρος Ραβέννας, Sermo 133, PL 52, 563-564· πρβλ. Dvornik, Apostolicity, σ. 151· Peterson, Andrew, σ. 12.

νέθλιος ἡμέρα τῶν ἁγίων εἶναι ἢ ἡμέρα θανάτου τους, τὸ ὁποῖο δὲν καταννοοῦν οἱ σύγχρονοι δυτικοὶ ἐρευνητές. Ἐπίσης, ὁ Ραβέννας Πέτρος σημειώνει ὅτι ὁ Ἀνδρέας ἦταν ὁ πρωτόκλητος. Μὲ αὐτὲς τὶς τρεῖς ὁμιλίες-ἐγκώμια σχηματοποιεῖται μὲ ἀκρίβεια ἡ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὸν ἅπ. Ἀνδρέα. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι τὸν Ε΄ αἰῶνα κανεῖς δὲν ἀμφισβητοῦσε οὔτε τὸ μαρτύριο τοῦ ἁγίου, οὔτε τὸ γεωγραφικὸ εὖρος τῆς ἱεραποστολικῆς του δράσεως.

Στὸ τέλος τοῦ ΣΤ΄ αἰῶνα ὁ ἅγ. Γρηγόριος Τουρῶνης²⁴⁰ (573-594), ἀξιοποιώντας ἀρχαιότερες πηγές²⁴¹, συνέγραψε τὸ λατινικὸ Βίο τοῦ ἀποστόλου²⁴² καὶ ἔτσι ὀριοθέτησε τὴ λατινικὴ παράδοση περὶ τοῦ ἁγίου. Ὁ ἅγ. Γρηγόριος στὸ Βίο τοῦ ἅπ. Ἀνδρέα σαφῶς ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ ἀπόστολος ἔδρασε στὴν περιοχὴ τοῦ Βυζαντίου, διατηρώντας ἀκεραία τὴν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὸ ζήτημα²⁴³. Τὸ περιεργό εἶναι ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Dvornik καὶ γνωρίζει ὅτι ὁ ἅγ. Γρηγόριος Τουρῶνης ἔχει διατυπώσῃ αὐτὴν τὴ θέσι²⁴⁴ καὶ ὑποστηρίζει ἐμμέσως ὅτι ὁ ἅγ. Γρηγόριος χρησιμοποίησε ὡς πηγὴ τὴν ἀπόκρυφη παράδοση²⁴⁵. Αὐτὴ ἡ θέση ἀποδυναμώνει καὶ σὲ αὐτὸ ἀσφαλῶς ὁ Dvornik στοχεύει, τὴν παράδοση γιὰ τὴν ἱεραποστολικὴ δράση τοῦ ἅπ. Ἀνδρέα στὸ Βυζάντιο. Ὅμως, τόσο ἡ ἀπόκρυφη ὅσο καὶ ἡ πατερικὴ παράδοση ἀπὸ κοινοῦ κατατείνουν στὴν ἀποδοχὴ τῆς παρουσίας τοῦ ἀποστόλου στὴν εὐρύτερη γεωγραφικὴ περιοχὴ τῆς βορειοδυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς ἀνατολικῆς Θράκης.

Ὁ Θεσσαλονίκης Ἰωάννης (π. 610-630) στὸ Λόγο του στὴν Κοίμησι τῆς Θεοτόκου (15 Αὐγούστου), μᾶς πληροφορεῖ ὅτι στὴν ἐποχὴ του πολλοὶ ὀρθόδοξοι συγγραφεῖς εἶχαν χρησιμοποιοῦσι ὡς πηγὴ τὴν ἀπόκρυφη παράδοση, ἀφαιρώντας ὅσα αἰρετικὰ ὑπῆρχαν σὲ αὐτήν, κάτι τὸ ὁποῖο ἐπραξε καὶ αὐτός²⁴⁶. Ὁ ἴδιος σημειώνει ὅτι ἡ κριτικὴ ἐργασία τῶν πατέρων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς δὲν περιορίστηκε στὰ ὅσα εἶχαν γραφῇ γιὰ τὴ Θεοτόκο, ἀλλὰ ἐκκαθαρίστηκαν οἱ ὀνομαζόμενες Περίοδοι τῶν ἁγίων ἀποστόλων Πέτρου

240. *Tusculum* 308.

241. Βλ. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 183-186· Φούγια, *Ἐκκλησία Κορίνθου*, σ. 109· Φειδᾶ, *Ἰωάννειος ἀποστολικότης*, σ. 60.

242. Γρηγορίου Τουρῶνη, *Βίος ἅπ. Ἀνδρέου*, CCSA 6 (1989), 565-651· BHL 430.

243. Γρηγορίου Τουρῶνη, *Βίος ἅπ. Ἀνδρέου* 8· πρβλ. Φειδᾶ, *Ἰωάννειος ἀποστολικότης*, σ. 60.

244. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 185.

245. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 189.

246. Ἰωάννου Θεσσαλονίκης, *Κοίμησις τῆς Θεοτόκου*, PO 19, 376-377.

καὶ Παύλου καὶ Ἀνδρέου καὶ Ἰωάννου, ὅπως καὶ τὰ πλεῖστα τῶν χριστοφόρων μαρτύρων συγγράμματα²⁴⁷. Τέλος, μὲ γλαφυρὸ τρόπο αἰτιολογεῖ αὐτὴν τὴ δραστηριότητα: *δεῖ γὰρ ὡς ἀληθῶς ἐκκαθαίρειν, κατὰ τὸ γεγραμμένον, τοὺς λίθους ἐκ τῆς ὁδοῦ, ἵνα μὴ τὸ θεόλεκτον ποίμνιον προσκόπῃ*²⁴⁸. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι στὶς ἀρχές τοῦ Ζ' αἰῶνα εἶχε ὁλοκληρωθῇ τόσο στὴ Δύση ὅσο καὶ στὴν Ἀνατολὴ μία προσπάθεια ἐκκαθαρίσεως τῶν ὑπαρχόντων ἀποκρύφων ἔργων. Οἱ συνέπειες αὐτῆς τῆς ἐργασίας θὰ γίνουν εὐδιάκριτες τὸν ἐπόμενο αἰῶνα.

Τὸν Η' αἰῶνα παρατηρεῖται μία ἀνανέωση στὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ἀπ. Ἀνδρέα. Στὸν αἰῶνα αὐτὸν ἀνάγεται ἓνα ἑλληνικὸ Μαρτύριο τοῦ ἀποστόλου²⁴⁹, ἐνῶ οἱ Πράξεις τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα εἶναι ἓνα κείμενο τὸ ὁποῖο συνειργράφη μὲ βεβαιότητα μετὰ τὸ τέλος τῆς α' περιόδου τῆς εἰκονομαχικῆς ἔριδας²⁵⁰. Τὸ μαρτύριο τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα μὲ τὴ μορφή Βίου ἀνασύνθεσε καὶ ἐπανέκδωσε ὁ Κωνσταντινουπολίτης πρεσβύτερος καὶ πιθανότατα ἀδελφὸς τῆς μονῆς Καλλιστράτου Ἐπιφάνιος¹⁵¹. Τὸ ἔργο²⁵² πρέπει νὰ συνεγράφη στὶς ἀρχές τοῦ Θ' αἰῶνα, κατὰ τὴν πατριαρχία τοῦ Ταρασίου (784-806) ἢ τοῦ Νικηφόρου (806-815), στὰ πλαίσια τῆς προσπάθειας τῶν ὀρθοδόξων νὰ ἀναδείξουν τὴν πλούσια ἀγιογραφικὴ παράδοση τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ νὰ καταδείξουν τὴ σπουδαία θέση τῶν ἁγίων ἀπέναντι στὴν κάθετη ἀντίδραση τῶν εἰκονομάχων²⁵³. Πηγὴ τοῦ ἔργου ἀποτελεῖ τὸ ἀπόκρυφο ἔργο Πράξεις Ἀνδρέου καὶ Μαθθεία εἰς τὴν πόλιν τῶν ἀνθρωποφάγων²⁵⁴.

Μεταγενέστερη ἐπεξεργασία τοῦ προηγούμενου ἀγιολογικοῦ ὕλικου συνιστᾷ τὸ Ἐγκώμιο τὸ ὁποῖο ἐξεφώνησε κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς ἐορτῆς τοῦ ἁγίου²⁵⁵ ὁ Νικήτας (Δαυῖδ) ὁ Παφλαγῶν (Ι' αἰ.)²⁵⁶. Ὁ Νικήτας ὀνομάζει

247. Ἰωάννου Θεσσαλονίκης, Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, PO 19, 377.

248. Ἰωάννου Θεσσαλονίκης, Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, PO 19, 377.

249. Ἀνδρέου Μαρτύριον Ἑλληνικόν, CCSA 6, 675-703· BHG 96· πρβλ. Prieur, Acta Andreae, 14.

250. Βλ. Ἀνδρέου Πράξεις 7, AA 9-10.

251. Βλ. Kazhdan, History, σ. 307-308· PIMBZ 1590· Tusculum 225-226· Κουρίλα, Heraclea Sacra, σ. 18· Ἰωαννίδη, Ἀνδρέας, 663· Prieur, Acta Andreae, CCSA 5, 18-20.

252. Ἐπιφανίου, Βίος Ἀνδρέου, PG 120, 216-260· BHG 102.

253. Πρβλ. Kazhdan, History, σ. 307.

254. Τρεμπέλα, Ἀνδρέας, σ. 9· Ἰωαννίδη, Ἀνδρέας, 664· Dvornik, Apostolicity, σ. 207· Κουρίλα, Heraclea Sacra, σ. 36-37· πρβλ. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποτολικότης, σ. 79.

255. Βλ. Νικήτα Παφλαγῶν, Βίος Ἀνδρέα, PG 105, 56^p.

256. Νικήτα Παφλαγῶν, Βίος Ἀνδρέα, σ. 309-352· PG 105, 53-80· BHG 100· πρβλ. Κουρίλα, Heraclea Sacra, σ. 12· Prieur, Acta Andreae, CCSA 5, 15.

τὸν Ἀνδρέα κορωνίδα τῶν μαθητῶν, τῶν ἀποστόλων τὴν κορυφήν²⁵⁷. Στὸ πρῶτο μέρος τοῦ Ἐγκωμίου ὁ συγγραφέας χρησιμοποιεῖ τὴν ἀγιογραφικὴ παράδοση²⁵⁸. Στὴ συνέχεια ἀναφέρεται στὴν ἱεραποστολικὴ δράση τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα, χρησιμοποιώντας ὡς πηγὴ τὴν προγενέστερη ἀγιολογικὴ παράδοση²⁵⁹. Τέλος, ἀναφερόμενος στὴν ἄφιξη τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα στὴν Πάτρα, στὴ δράση καὶ στὸ μαρτύριό του, εἶναι φανερό ὅτι πηγὴ του εἶναι ἡ ἀπόκρυφη παράδοση²⁶⁰, ἀπὸ τὴν ὁποία, ὅμως, λαμβάνει ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα ποὺ διευκολύνουν τὴν πληρότητα τῆς διηγήσεως τοῦ βίου τοῦ ἀποστόλου ἀφαιρώντας συστηματικὰ τὶς αἰρετικὲς δοξασίες. Ἀλλὰ καὶ ὁ Νικηφόρος Κάλлистος Ξανθοπούλου (1256-1335) ἀναφερόμενος στὸν ἀπόστολο στὴν Ἐκκλησιαστικὴ του Ἱστορία, χρησιμοποιεῖ τὴν ἀπόκρυφη παράδοση, τὴν ὁποία προφανῶς λαμβάνει ἀπὸ τοὺς προγενέστερους συγγραφεῖς καὶ ὄχι ἀπευθείας, καθὼς ἡ διήγησή του δὲν εἶναι ἐκτενής, ἀλλὰ περιορίζεται στὰ βασικὰ σημεία²⁶¹.

Ἐπιθυμοῦμε στὸ τέλος αὐτῆς τῆς θεματικῆς ἐνότητας νὰ παρατηρήσουμε κάτι ἰδιαίτερα σημαντικό. Τὰ κείμενα τῆς ἀπόκρυφης παραδόσεως γιὰ τὸν ἀπ. Ἀνδρέα χρησιμοποιήθηκαν τόσο ἀπὸ τοὺς Μανιχαίους ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ κίνημα τῆς Νέας Προφητείας (Μοντανισμός). Στὸ περίφημο γνωστικὸ κείμενο *Πίστις Σοφία* ὁ ἀπόστολος προβάλλεται ὡς ὁ κύριος εκπρόσωπος μίας ἐσωτερικῆς πνευματικότητας, ὁ βασικὸς φορέας τῆς «γνώσης» τοῦ Θεοῦ καὶ ὁ θεμελιωτὴς τῆς ὅλης χριστιανικῆς «προφητικῆς» παραδόσεως²⁶². Ἔτσι, οἱ ἀνωτέρω γνωστικὲς ομάδες προσπάθησαν νὰ ἐκμεταλλευστοῦν τὴν ἐπιρροή ποὺ ἦταν δυνατόν νὰ ἀσκήσουν τὰ κείμενα τῆς ἀπόκρυφης παραδόσεως, προκειμένου νὰ προβάλουν τὶς θεμελιώδεις ἀρχές τοῦ θρησκευτικοῦ τους συστήματος μέσα ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ Ἀνδρέα, ὁ ὁποῖος κατεῖχε κορυφαία θέση γιὰ τὶς ἐκκλησίες τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως. Ἡ προσπάθεια αὕτη ἀπέτυχε ἐπειδὴ οἱ Πατέρες προέβαλαν τὴ συνείδηση τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὸ μαρτύριο καὶ τὸ πρόσωπο τοῦ πρωτόκλητου τῶν ἀποστόλων.

257. Νικήτα Παφλαγῶν, Βίος Ἀνδρέα, PG 105, 56.

258. Νικήτα Παφλαγῶν, Βίος Ἀνδρέα, PG 105, 57-64.

259. Νικήτα Παφλαγῶν, Βίος Ἀνδρέα, PG 105, 64-69.

260. Νικήτα Παφλαγῶν, Βίος Ἀνδρέα, PG 105, 69-80.

261. Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου, Ἐκκλ. Ἱστορία 2, 39, PG 145, 860^ο πρβλ. Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 8. Μὲ ἓναν ἀντίστοιχο τρόπο, σύγχρονο Βίο τοῦ ἀποστόλου συνέγραψε ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς Παναγιώτης Τρεμπέλας (βλ. Τρεμπέλας, Ἀνδρέας, σ. 11 κ.ἐξ. πρβλ. Πατρῶν, Ἀνδρέας, 21-22).

262. Peterson, Andrew, σ. 8.

στ. Θρόνοι τῆς ἀνδρείου ἀποστολικότητος

Τὸ ζήτημα τῆς ἀνδρείου ἀποστολικότητος τῶν θρόνων Κωνσταντινουπόλεως καὶ Πατρῶν ἐτέθη ἀπὸ τὴν νεώτερη ἔρευνα, κυρίως τῇ δυτικῇ. Τὴν ἀνδρείου ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ καὶ τὸ μαρτύριο τοῦ ἀποστόλου στὴν Πάτρα ἀρνοῦνται ὁ γνωστὸς ἐχθρὸς τοῦ Πατριαρχείου Θεόκλητος Φαρμακίδης²⁶³ (1784-1860), ὁ Μανουὴλ Γεδεών²⁶⁴ (1851-1943), ὁ Francis Dvornik²⁶⁵ (1893-1975) καὶ ἄλλοι Ἕλληνες καὶ ξένοι ἐρευνητές. Ἄν καὶ ἀνδρείου ἀποστολικότητα διεκδίκησαν καὶ ἄλλες τοπικὲς ἐκκλησίαι τῆς Ἀνατολῆς (π.χ. οἱ ἐκκλησίαι Σινώπης²⁶⁶ καὶ Ἀμισοῦ τῶν ὁποίων πολιοῦχος εἶναι ὁ ἀπ. Ἀνδρέας)²⁶⁷, εἶναι εὐδιάκριτο ὅτι ἡ ἀμφισβήτησι τῆς ἀνδρείου ἀποστολικότητος τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ταυτίζεται μὲ τὴν ἀμφισβήτηση τῶν δικαίων τοῦ πρώτου θρόνου τῆς Ἀνατολῆς. Μάλιστα, δὲν εἶναι λίγοι ἐκεῖνοι ποὺ ὑποστήριξαν ὅτι ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ θεμελιωθῇ ἡ ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου²⁶⁸. Βέβαια, γιὰ

263. Φαρμακίδης, Συνοδικὸς τόμος, σ. 222 κ.ἑξ. Στὴν προβαλλόμενη ἀπὸ τὸν Φαρμακίδη ἄρνησι τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα στὴν Πάτρα, ἐπιτέθηκε μὲ δορυμνητα ὁ Στ. Θωμόπουλος ἀναπτύσσοντας τὴ στέραια παράδοση τῆς ἐκκλησίας τῶν Πατρῶν· Βλ. Θωμοπούλου, Ἀνδρέας, σ. 80. Θωμοπούλου, Ἱστορία Πατρῶν, σ. 176-184· πρβλ. Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 24.

264. Βλ. στὴν εἰσαγωγή.

265. Ὁ Francis Dvornik τὸ 1958 ἐξέδωσε τὸ ἔργο του, *The idea of apostolicity in Byzantium and the legend of the apostle Andrew*, στὸ ὁποῖο διαπραγματεύεται τὸ ζήτημα τῆς ἀποστολικότητος τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Βεβαίως, γιὰ τὸ ζήτημα ἔχει πάρει θέση καὶ σὲ ἄλλα ἔργα του. Ὅπως παρατηρεῖ γιὰ τὴν ἐργασία τοῦ Dvornik ὁ καθηγητὴς Βλάσιος Φειδᾶς, ὁ *Fr. Dvornik* προσήγγισε λοιπὸν τὸ θέμα τῆς ἀποστολικότητος τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κριτηρίου τῆς παπικῆς θεωρίας περὶ τῆς ἀποστολικότητος τῶν θρόνων καὶ ἐν τῷ στενῷ πλαίσίῳ τῆς ἀντιπαραθέσεως τῆς Πρεσβυτέρας καὶ τῆς Νέας Ρώμης, διὸ καὶ ἀπέφυγε νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ θέματος εἰδικωτέραν προβληματικὴν τῆς Ἀνατολῆς (Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 61). Λίγους μῆνες πρὶν τὴν ἔκδοσι τοῦ ἀνωτέρω συγγράμματος τοῦ Dvornik ἐξέδωσε τὴν ἀναλόγου περιεχομένου μελέτη του ὁ μητροπολίτης Κορυδαύου Εὐλόγιος Κουρίλας (Κουρίλα, *Heraclea Sacra*). Τὸ σημαντικὸν εἶναι ὅτι κανεὶς ἀπὸ τοὺς δύο δὲν γνώριζε τὴν ἐργασία τοῦ ἄλλου, γεγονὸς ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διακρίνουμε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον ἡ κάθε πλευρὰ κατανοεῖ τὸ θέμα. Γιὰ τὸν Francis Dvornik βλ. Hanak, *Dvornik*, 95-109.

266. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 147⁶.

267. Βλ. Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 34· Γλαβίνα, Ἀνδρέας, σ. 43 κ.ἑξ.

268. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 138· Prieur, *Acta Andreae*, CCSA 5, 70 κ.ἑξ. Πρβλ. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 55.

ἐμᾶς ἡ ἀρχὴ τῆς ἀποστολικότητος συνδέεται ἀπολύτως μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ κριτηρίου τῆς ἀποστολικῆς διαδοχῆς²⁶⁹.

Εἶναι ἀληθές ὅτι μέχρι καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ Θ' αἰώνα φαίνεται ὁ θρόνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς ἀδιάφορος νὰ συνδέσῃ τὴν ἀποστολικότητά του μὲ τὴ δράση τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα²⁷⁰, μὲ τὸν τρόπο ποὺ στὴ Δύση καταννοῦσαν αὐτὴν τὴ σύνδεση. Ἀσφαλῶς ἡ κρίση στὶς σχέσεις τῶν θρόνων πρεσβυτέρας καὶ νέας Ρώμης κατὰ τὴν περίοδο τῆς πατριαρχίας τοῦ Μ. Φωτίου ἀπαιτοῦσε μία σαφέστερη διατύπωση, ἀλλὰ ἤδη ὁ ἐν ἁγίοις οἰκουμενικὸς πατριάρχης Νικηφόρος Α' (806-815) ἀνακεφαλαιώνοντας τὴν παράδοση τῆς ἐκκλησίας του σημειώνει: Ἀνδρέας ὁ ἀπόστολος ἐν Βυζαντίῳ τὸν λόγον κηρύξας, εὐκτῆριον οἶκον πέραν ἐν Ἀργυρουπόλει δειμύμενος, χειροτονεῖ ἐπίσκοπον τῆς αὐτῆς πόλεως Στάχυν, οὗ μέμνηται ὁ Παῦλος ἐν τῇ πρὸς Ῥωμαίους Ἐπιστολῇ²⁷¹. Ἡ θέση αὐτὴ ἐπαναλαμβάνεται μὲ τὴν ἴδια ἀκρίβεια ἀπὸ ὅλα τὰ μεταγενέστερα ἔργα (π.χ. Νικήτας Παφλαγῶν²⁷², Πά-

269. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀποστολικότητος τῶν θρόνων συνεδέθη ἀρρήκτως εἰς τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας ἀφ' ἐνὸς μὲν πρὸς τὸ ἐξαιρετικὸν κῦρος εἰς ζητήματα πίστεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς τὴν διαμόρφωσιν ἐξαιρετικῆς διοικητικῆς δικαιοδοσίας (Φειδᾶ, Ἰωάννεις ἀποστολικότης, σ. 53).

270. Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 11· Φειδᾶ, Ἰωάννεις ἀποστολικότης, σ. 56. Ὁ Κορυθαῖος Εὐλόγιος θεωρεῖ ὅτι στὸ τέλος τοῦ Θ' αἰώνα παρατηρεῖται ἀναζωπύρωση τοῦ συγγραφικοῦ ἐνδιαφέροντος περὶ τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα, ἡ ὁποία σημειώνει ὅτι σχετίζεται πρὸς τοὺς ἀγῶνας τῶν Ἰγνατιανῶν κατὰ τοῦ Φωτίου (Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 12). Ταυτοχρόνως διατυπώνει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ ἀναζωπύρωση τοῦ ἐνδιαφέροντος θὰ πρέπῃ νὰ ἀποδοθῇ στὴν εἰκονομαχικὴ ἔριδα (πρβλ. Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 14-20). Ἡ τελευταία θέση εἶναι καὶ ἡ περισσότερο εὐστοχη (πρβλ. Φειδᾶ, Ἰωάννεις ἀποστολικότης, σ. 63-64).

271. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Χρονογραφικὸν σύντομον, σ. 112· PG 100, 1041-1044· πρβλ. Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 8 κ.ἐξ. Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Νικηφόρου θὰ πρέπει νὰ ὁλοκληρώθηκε λίγο πρὶν τὸ θάνατό του (829). Βεβαίως ὑπάρχουν καὶ μεταγενέστερες προσθήκες, οἱ ὁποῖες πραγματοποιήθηκαν ἀρχικὰ στὰ μέσα τοῦ Θ' αἰώνα, ἀλλὰ καὶ ἀργότερα. Τὸ 870 τὸ ἔργο μετάφρασε στὰ λατινικὰ ὁ Ἀναστάσιος Βιβλιοθηκάριος, ἐνῶ σώζεται καὶ παλαιοσλαβικὴ μετάφραση μὲ πλούσια χειρόγραφη παράδοση. Βλ. Καρπόζηλου, Βυζ. ἱστορικοὶ II, σ. 539-544.

272. ... τοῦτω δὴ τῷ περιωνύμῳ Βυζαντίῳ προσεπέλασεν. Ἐνταῦθα κατὰ πάροδον ὁ θαυμάσιος γεγονώς, καὶ ναὸν παρὰ τῇ ἀκροπόλει τῇ Θεομήτορι δειμύμενος, ναὸν ὥραιον μὲν τὴν κατασκευὴν ἀναλογοῦντα δὲ τὸ μέγεθος τῇ τῶν ἐν ἀρχῇ τότε πεπιστευκότων ὀλιγότῃ· καὶ ποιμένα δὲ ἄξιον τῆς Ἐκκλησίας τὸν μέγαν Στάχυν ἐγκεκληρωκώς, ἔδειξεν τὴν εἰς ὑστερον ἐν τῇ πόλει ταύτῃ φανησομένην δαψιλὴ τοῦ Πνεύματος καρπογονίαν. Οἷα γὰρ σῖτος κόκκου ὁ ἱερός ἐκεῖνος Στάχυν πεσὼν ἐν αὐτῇ, καὶ ταῖς οὐρανίαις ἀρδείαις δροσοῦμενος ... (Νικήτα Παφλαγῶν, Βίος Ἀνδρέα, PG 105, 68-69· πρβλ. Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 12).

τρια Κωνσταντινουπόλεως²⁷³). Μάλιστα, ὁ βιογράφος τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Ταρασίου Ἰγνάτιος τονίζει τὴν διαδοχὴ τάξεως τῶν ἐπισκόπων τῆς βασιλεύουσας ἀπὸ τὸν ἀπ. Ἀνδρέα: Ἀνδρέα δὲ τῷ τῶν μαθητῶν πρωτοκλήτῳ κατὰ τοσοῦτον ἐπέλασε λαὶ ᾠκειώθη προαιρετικῇ γνησιότητι, ὡς τῆς αὐτοῦ ποιμαντικῆς τὰς ἡνίας καθέδρας μετὰ γενεάς ἀριθμοῦ κρείττονος ἐκδέξασθαι καὶ πρὸς νύσσαν οὐρανίου δρόμου δι' ἀρετῆς τὸ ποῖμνιον ὁδηγεῖν καὶ νίκης αὐτῷ κατὰ τῶν ἀντιπάλων αἴτιος ἔσεσθαι²⁷⁴. Ἡ παράδοση, ὅμως, περὶ τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέα ἦταν ἤδη ἰσχυρὴ²⁷⁵, καὶ ὅπως σημειώσαμε διασφάλιζε πρὸ τοῦ Δ' αἰῶνα τὴν ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως²⁷⁶.

Μία ἀπὸ τίς βασικὲς πηγές, ἡ ὁποία καὶ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν προβολὴ τῆς ἀνδρείου ἀποστολικότητος τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἶναι ἡ συλλογὴ κειμένων²⁷⁷ ποὺ ἀποδίδονται στὸν Τύρου Δωροθέο²⁷⁸.

273. Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως III, 179, σ. 271. Πρόκειται γιὰ συμπληματικὸ ἔργο τοῦ Ι' αἰῶνα ποὺ ἀποδόθηκε ἀρχικὰ στὸν Γεώργιο Κωδινό, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα ἀποτελεῖ συλλογὴ ἀρχαιότερων πηγῶν. Τὰ τοπογραφικὰ στοιχεῖα, ὅπως καὶ ἡ ἀνωτέρω παραπομπή, ἀποδίδονται στὸ ἔργο τοῦ Ἡσυχίου Μιλησίου (ΣΤ' αἰ.), ὁ ὁποῖος μὲ τὴ σειρά του εἶχε χρησιμοποιήσει ἀρχαιότερες πηγές (π.χ. τὸν Ἑλικώνιο Βυζάντιο).

274. Βίος Ταρασίου 56²²⁻²⁸. πρβλ. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 63.

275. Ἡ ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως διατήρησε ἰδιαίτερα ζωντανή τὴν ἀνάμνηση τῆς παρουσίας τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα. Ἐνα τέτοιο παράδειγμα ἀποτελεῖ καὶ ἡ νῆσος τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα. Βλ. Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 23. Παναγιωτοπούλου, Μεθόδιος, σ. 223.

276. Βλ. τὴν ἐνότητα: ὁ ἀπ. Ἀνδρέας στὴν Πατερικὴ Παράδοση.

277. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 132-160.

278. Τὸ πρόσωπο τοῦ Τύρου Δωροθέου, γνωστὸ ὡς Ψευδο-Δωροθέος, ἀμφισβητεῖται καὶ θεωρεῖται ὡς μυθικόν. Μερὶδα ἐρευνητῶν δέχεται ὅτι τὰ κείμενα ποὺ σώζονται συνεγράφησαν ἀρχικὰ τὸν Ε' μὲ ΣΤ' αἰῶνα. Τὴ θέση αὐτὴ δὲν τὴν συμμερίζονται οἱ φανατικώτεροι καθολικοὶ ἐρευνητὲς καὶ θεωροῦν ὅτι συνεγράφησαν τὸν Θ' αἰῶνα, προερχόμενα ἀπὸ κύκλους περὶ τὸν Μ. Φώτιο (βλ. Beck, Kirche, σ. 560· *Tusculum* 206). Κατὰ τὴν ἀποψή μας ἡ πρώτη ἐκδοση ἰδιαίτερα τοῦ καταλόγου τῶν ἐπισκόπων τοῦ Βυζαντίου πρέπει νὰ ἔγινε στὰ λατινικὰ τὸ α' μισὸ τοῦ Δ' αἰῶνα, ἐπ' ὀνόματι τοῦ Τύρου Δωροθέου(. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ κατάλογος κλείνει στὸν Μητροφάνη δημιουργεῖ πολλὰ ἐρωτηματικά. Πιθανότατα ἡ ἐκδοση νὰ πραγματοποιήθηκε στὴ διάρκεια τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Ἀλεξάνδρου (325-340), ἂν καὶ κατὰ τὴν ἀποψή μας τίς περισσότερες πιθανότητες συγκεντρώνει ἡ περίοδος τῆς ἐπεισοδιακῆς καὶ διακεκομμένης ἀρχιερατείας τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Παύλου (340-350). Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Παῦλος (Γεδεών, Πατριαρχικοὶ πίνακες 27, σ. 71 κ.ἑξ.· Dargon, Κωνσταντινούπολη, σ. 484-496) κατέφυγε στὴν πρεσβυτέρα Ρώμη, ὅπου ὅπως ἦταν φυσικόν, συναποκόμισε ἀντίγραφο τῶν Διπτύχων τῆς ἐκκλησίας του. Ἀπὸ τὰ Διπτύχα τῆς

Χωρὶς νὰ εἰσέλθουμε στὸ ζήτημα τῆς ἱστορικότητας τοῦ προσώπου τοῦ συγγραφέα, πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι τῇ συλλογῇ διαμόρφωσε καὶ ἐξέδωσε ὁ πρεσβύτερος Προκόπιος²⁷⁹, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μὲ τὸν β' ἐκδότῃ βίω-
*τε καὶ λόγῳ εὐσεβείας διαπρέψας καὶ πάσῃ τῇ περὶ τὰς γραφὰς ἐμμελείᾳ τε καὶ ἐμπειρίᾳ ἀεὶ ἐνασκηθεὶς καὶ ἐντετυχηκῶς ταῖς ἱστορικαῖς συγγραφαῖς τοῦ ἀγιωτάτου καὶ μακαριωτάτου ἐπισκόπου καὶ μάρτυρος Δωροθέου, ταῦτα πάντα ἡμῖν ἐγγράφως καταλέλοιπεν*²⁸⁰. Ὁ Προκόπιος εἶχε στὴ διάθε-
 σή του κείμενα τόσο στὰ ἑλληνικὰ ὅσο καὶ στὰ λατινικὰ, τὰ ὁποῖα κάποι-
 ος Δωρόθεος εἶχε συγγράψει τὸ α' μισὸ τοῦ Δ' αἰώνα. Ἡ συλλογὴ συγ-
 κροτεῖται: α) ἀπὸ τῇ συναξαριστικῇ διήγησιν τοῦ βίου τοῦ ἀγ. Δωροθέου²⁸²,
 ὑποτιθέμενου συγγραφέα, β) ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν ἐβδομήκοντα ἀποστό-
 λων²⁸², τὸν ὁποῖο μετέφρασε ὁ ἐκδότης ἀπὸ τὰ λατινικά²⁸³, γ) ἀπὸ τῇ συνο-
 πτικῇ ἱστορίᾳ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου καὶ τὸ μαρτύριο τοῦ ἀγ.
 Ἀδριανοῦ²⁸⁴, δ) ἀπὸ τῇ συνοπτικῇ διήγησιν τῆς δράσεως τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα
 στὸ Βυζάντιον²⁸⁵, ε) ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν ἐπισκόπων τοῦ Βυζαντίου²⁸⁶, τὸν
 ὁποῖο ἐπίσης ὁ ἐκδότης μετέφρασε ἀπὸ τὰ λατινικά²⁸⁷, στ) ἀπὸ τὸν κατά-

ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως πραγματοποιήθηκε ἡ ἔκδοση τοῦ λατινικοῦ κατα-
 λόγου τῶν ἐπισκόπων τοῦ Βυζαντίου, τὸν ὁποῖο καὶ χρησιμοποίησε ὁ ἐκδότης τοῦ Ε' αἰώνα. Μὲ τὶς ἴδιες πιθανότητες θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ κατάλογος δια-
 σώθηκε σὲ φιλοαρειανικὸ περιβάλλον, γεγονὸς ποὺ ἐξηγεῖ τόσο τὸ κλείσιμό του στὸν
 Μητροφάνη, ὅσο καὶ τῇ μὴ ἀμεση χρῆσις του κατὰ τὸν Δ' αἰώνα. Ἡ ἀποψη τοῦ κα-
 θηγητοῦ Ἀποστόλου Γλαβίνα ὅτι ἡ περὶ ἀπ. Ἀνδρέα παράδοσις ἐμφανίσθηκε γιὰ πρῶ-
 τη φορὰ τὸν Δ' αἰώνα (Γλαβίνα, Ἀνδρέας, σ. 62), δὲν μᾶς βρῖσκει σύμφωνους. Ἡ
 παράδοσις αὕτη ἦταν ζῶσα καὶ ἰσχυρὴ στὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ Βυζαντίου καὶ καταγεγραμ-
 μένη στα διπτύχα τῆς τοπικῆς ἐκκλησίας, τὰ ὁποῖα καὶ διασώζει ὁ Τύρου Δωρόθεος.

279. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 159¹⁹. πρβλ. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικό-
 της, σ. 57. Θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ταυτισθῇ μὲ τὸν γνωστὸ ἱστορικὸ Προκόπιο, ὁ ὁποῖος
 ἐπέδειξε μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα. Μάλιστα, ὁ ἴδιος εἶχε
 ἐκδηλώσει τὴν ἐπιθυμίαν νὰ συγγράψῃ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία (Καρπόζηλου,
 Βυζ. ἱστορικοί, σ. 383), τὴν ὁποία φαίνεται ὅτι δὲν τὴν πραγματοποίησε ποτέ. Κατὰ
 τὴν ἀποψή μας, ὅμως, ὁ ἱστορικὸς Προκόπιος δὲν θὰ πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν ἐν
 λόγω πρεσβύτερο Προκόπιο.

280. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 159-160.

281. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 132⁶-133⁷. πρβλ. SynCP 124¹⁹⁻³⁶, 731¹⁰-733⁵.

282. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 134⁷-143⁴.

283. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 143⁵⁻⁸.

284. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 144⁶-146¹⁰.

285. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 146¹¹-147⁶.

286. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 147⁷-151¹⁰. Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἀνδρέας
 ὁ Πρωτόκλητος, σ. 324-325.

287. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 151¹¹.

λογο τῶν δώδεκα ἀποστόλων²⁸⁸, καὶ ζ) ἀπὸ ἑνα κατάλογο ὀρισμένων προσώπων τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης²⁸⁹. Στὸν β' ἐκδότῃ θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν μὲ βεβαιότητα ἡ διήγηση τοῦ ἐπεισοδίου²⁹⁰ μὲ τὸν πάπα Ἰωάννη Α' (523-526)²⁹¹ στὴν Κωνσταντινούπολι καὶ ὁ ἐπίλογος²⁹². Καὶ οἱ δύο ἐκδότες τοῦ ἔργου εἶναι Κωνσταντινοπολίτες.

Ὁ πρεσβύτερος Προκόπιος προχώρησε στὴ συγκρότηση τῆς συλλογῆς ἐραυζόμενος κείμενα τοῦ Δωροθέου, *ἅπερ ἡμεῖς ὡς χρηστὰ καὶ εὐπαράδεκτα συναγαγόντες ἐμφανῆ πεποιήκαμεν, ὅπως τε ἡ ἑναρξὶς τῆς ἐπισκοπῆς Κωνσταντινουπόλεως γέγονεν*²⁹³. Στόχος λοιπόν, τῆς συλλογῆς ἦταν ἡ προβολὴ τῆς ἀποστολικῆς διαδοχῆς τάξεως τῆς ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Πότε πραγματοποιήθηκε ἡ πρώτη τῆς ἐκδοσὲς εἶναι δύσκολο νὰ προσδιοριστῇ μὲ μεγάλη ἀκρίβεια. Ἡ ἀναφορὰ ἀπὸ τὸν α' ἐκδότῃ τῆς περικοπῆς τῆς Ἀργυρουπόλεως²⁹⁴ μᾶς πείθει ὅτι ἡ συλλογὴ ἐκδόθηκε μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Ἀττικοῦ (406-425)²⁹⁵, ἀφοῦ ὁ τόπος πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὸν ἐν λόγῳ πατριάρχη²⁹⁶. Τὸ βέβαιο

288. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 153¹-157⁴.

289. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 157¹⁰-159¹⁸.

290. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 151¹²-152⁷. Γιὰ τὴν περιγραφήν τοῦ β' ἐκδότῃ χρησιμοποιεῖ κάποια ἄλλη πηγή, πιθανότατα τοὺς ὑπατικοὺς καταλόγους τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Counsularia Constantinopolitana). Αὐτὸ εἶναι σύνηθες γιὰ τοὺς συγγραφεῖς ποὺ κάνουν χρονολογικὰς παρεμβάσεις.

291. Kelly, Papes, σ. 54-55.

292. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 159¹⁹-160³.

293. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 157⁶⁻⁹.

294. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 146 κ.ἑξ. Τὴν πληροφορία γιὰ τὴν Ἀργυροῦπολιν ἐπαναλαμβάνουν ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Νικοφόρος Α' (Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Χρονολογικὸν σύντομον, σ. 112· PG 100, 1041-1044) καὶ ὁ Νικηφόρος Κάλлистος Ξανθοπούλου. Ὁ τελευταῖος σημειώνει: Ἀνδρέας ὁ ἀγιώτατος ἀπόστολος παραγενόμενος ἐν Βυζαντίῳ ἐκήρυξε τὸν σωτήριον λόγον· ἐκκλησίαν τε πιστῶν συστησάμενος εὐκτήριον οἶκον ἐν τῇ νῦν λεγομένῃ Ἀργυρουπόλει ἀνεγείρας ἐνθα χρόνον ὕστερον ἐτέθη τὸ λείψανον τοῦ ἀγίου μάρτυρος Ἀνδριανοῦ, χειροτονεῖ ἐπίσκοπον τῆς αὐτῆς πόλεως Στάχυν ἑνα τῶν Ο', οὗ μνημονεύει ὁ ἀπόστολος Παῦλος ἐν τῇ πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολῇ· καὶ ἐπισκόπευσεν ἔτη ις' (Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου, Διήγησις, PG 147, 450-452· πρβλ. Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου, Ἐκκλ. Ἱστορία 2, 39, PG 145, 860).

295. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ πίνακες 38, σ. 105-110.

296. Κατιδὼν οὖν ὁ Ἀττικὸς τὸν καταντικρὺ Χρυσοπόλεως τόπον εὐτερπῇ τυγχάνοντα, πρέπειν ἔφη τοῦτον Ἀργυροῦπολιν ὀνομάζεσθαι, καὶ ῥηθεὶς ὁ λόγος εὐθὺς τὴν ἐπωνυμίαν ἐκράτησεν (Σωκράτους, Ἐκκλ. Ἱστορία 7, 25). Ἡ ὑπαρξὴ τῆς Ἀργυρουπόλεως ἀμφισβητήθηκε ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴ νεώτερη ἔρευνα, βλ. Κουρίλα, Heraclea Sacra, σ. 41-47.

εἶναι ὅτι τὸ 525 ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἐπιφάνιος (520-535)²⁹⁷ χρησιμοποίησε τὴ συλλογὴ γιὰ νὰ πείσῃ τὸν πάπα Ἰωάννη Α΄ (523-526)²⁹⁸ νὰ ἄρῃ τὴν ἀπαίτησή του νὰ προεξάρχη στὸ κοινωνικὸ συλλεϊτουργο τῶν Χριστουγέννων²⁹⁹. Συγκεκριμένα, ὁ πάπας ὑποστήριξε ὅτι ἡ Ρώμη εἶχε δεχθῇ χειροτονία ἐπισκόπου πρὶν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολι, γι' αὐτὸ καὶ προπορευόταν στὰ πρεσβεῖα τιμῆς³⁰⁰. Ἡ ἀντίδραση τοῦ πατριαρχείου ἦταν ἀμεση καὶ προσκόμισε στὸν πάπα τὴ συλλογὴ τοῦ Δωροθέου (πιθανότατα μαζί μὲ τὰ λατινικὰ πρωτότυπα), τὴν ὁποία ὁ πάπας Ἰωάννης Α΄ ἀναγνώρισε ὡς αὐθεντικὴ³⁰¹. Εἶναι σαφές ὅτι ὁ πάπας οὐδόλως ἀμφισβητοῦσε τὴν ἀνδρεῖο ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου τῆς νέας Ρώμης. Μάλιστα, οἱ πάπες προβάλλοντας ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ Ε΄ αἰῶνα τὴν πέτρεο ἀποστολικότητα ὡς μοναδικὸ κριτήριον γιὰ τὴν διεκδίκηση πατριαρχικῆς ἀξίας καὶ δικαιοδοσίας, ἐμμέσως ἀναγνώριζαν τὴν ἀνδρεῖο ἀποστολικότητα τῆς Κωνσταντινουπόλεως³⁰². Βεβαίως, ὁ πάπας Ἰωάννης μετὰ τὴν ὑπέρβαση τοῦ ἀρχικοῦ του ἐπιχειρήματος, προέβαλε τὴν πέτρεο ἀποστολικότητα τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης ὡς αἰτία τῶν ἀξιώσεων του³⁰³. Στὴν Κωνσταντινούπολι ἦταν ἤδη γνωστὲς αἱ παπικαὶ διεκδικήσεις... ὡς αὐταὶ διευπλώθησαν ἰδίως ὑπὸ τοῦ πάπα Γελασίου Α΄ (492-496) καὶ ὡς προβλήθησαν εἰς τὸν περίφημον «Λίβελλον» τοῦ πάπα Ὁρμίσδα (514-523) διὰ τὴν ἄρσιν τοῦ Ἀκακιανοῦ σχίσματος (519)³⁰⁴.

Τὸ ἀνωτέρω γεγονὸς μᾶς ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ συλλογὴ ἐξεδόθη μετὰ τῶν ἐτῶν 425 καὶ 525. Κατὰ τὴν ἀποψή μας ἡ α΄ ἔκδοσις τῆς συλλογῆς πραγματοποιήθηκε πρὸ τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου (451), ἡ ὁποία καθιέρωσε τὴν κανονικὴ λειτουργία τοῦ θεσμοῦ τῆς πενταρχίας τῶν

297. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ πίνακες 52, σ. 142-144.

298. Kelly, Popes, σ. 54-55.

299. Ὁ Μανουὴλ Γεδεών ὑποστηρίζει ὅτι ὁ πάπας ἀπήτησε νὰ προκαθεσθῇ τοῦ Ἐπιφανίου ἐν ταῖς ἐκκλησιαστικαῖς συνάξεσιν, ὅπερ καὶ ἐγένετο (Γεδεών, Πατριαρχικοὶ πίνακες, σ. 143). Ὁ Dvornik ἀμφισβήτησε πλήρως τὴν ἱστορικότητα τοῦ γεγονότος, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἐὰν ἦταν ἀληθές, τότε στὴν Δυτικὴ Ἐκκλησία δὲν θὰ ἀπέδιδαν τόσο μεγάλη τιμὴ στὸν ἀπ. Ἀνδρέα, καθὼς αὐτὴ θὰ τοὺς συνέδεε μὲ τὸ θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Dvornik, Apostolicity, σ. 57 κ.ἐξ.). Τὸ ἐπιχείρημα εἶναι ἐσφαλμένο (Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 57 κ.ἐξ.), ἀλλὰ ἡ παρατήρηση εἶναι τόσο σημαντικὴ ποῦ ἐὰν ὁ Τσέχος ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικὸς τὸ γινώριζε δὲν θὰ τὴν ἔκανε ποτέ, ἀφοῦ θεμελιώνει τὸ σύνδεσμο μετὰ τῶν δύο πρώτων θρόνων.

300. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 151¹⁷⁻¹⁹.

301. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 151⁹-152³.

302. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 61-62.

303. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 159³⁷.

304. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 57.

πατριαρχῶν. Στὸ κέντρο τῆς διατάξεως τῆς ὕλης τῆς συλλογῆς βρίσκεται ἡ προβολὴ τοῦ ἀποστολικοῦ συνδέσμου τῆς ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ τις ἐκκλησίες τῶν διοικήσεων Θράκης, Ποντικῆς καὶ Ἀσίας. Αὐτὸ μᾶς ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ συγκρότηση τῆς συλλογῆς στόχευε στὴν ἐνίσχυση τῆς ὑπερῳρίας δικαιοδοσίας τοῦ θρόνου τῆς νέας Ρώμης κυρίως ἐπὶ τῶν ἐκκλησιῶν τῆς διοικήσεως Ἀσίας. Κατὰ συνέπεια θὰ πρέπει νὰ ἐντοπίσουμε τὴν α' ἐκδοσιὶ στὴ διάρκεια τῆς ἀρχιερατείας τοῦ μαθητῆ τοῦ ἱ. Χρυσοστόμου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Πρόκλου (434-447)³⁰⁵, ὁ ὁποῖος ἐργάσθηκε συστηματικὰ γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς ὑπερῳρίας δικαιοδοσίας τοῦ θρόνου του³⁰⁶. Ἡ β' ἐκδοσις πρέπει νὰ πραγματοποιήθηκε στὸ β' μισὸ τοῦ ΣΤ' αἰῶνα, καθὼς ὁ ἐκδότης δὲν φαίνεται νὰ ἀπέχη χρονικὰ ἀπὸ τὰ γεγονότα τοῦ 525. Ὁ συγγραφέας τοῦ Πασχαλίου Χρονικοῦ (π. 630) χρησιμοποιεῖ ὡς πηγὴ καὶ τὴ συλλογὴ τοῦ Δωροθέου³⁰⁷, γεγονὸς τὸ ὁποῖο δείχνει ὅτι ἡ χρῆσις τῆς συλλογῆς εἶχε λάβει συστηματικὴ μορφή τὸν Ζ' αἰῶνα³⁰⁸.

Ἐπιστρέφοντας στὴν ἀφετηρία τῆς ἐρεῦνης μας, σημειώνουμε ὅτι ἡ πηγὴ εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὴ, ἀφοῦ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀνδρεοὶ ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, κάνει εἰδικὴ μνεῖα στὸν α' ἐπίσκοπο τοῦ Βυζαντίου, τὸν Στάχυ, καὶ τέλος παραδίδει τὸν κατάλογο τῶν ἐπισκόπων τῆς πόλεως μέχρι καὶ τὸν ἐπίσκοπο Μητροφάνη. Σύμφωνα μὲ τὸν συγγραφέα τοῦ κειμένου, ὁ ἀπ. Ἀνδρέας παρέμεινε ἐπὶ δύο ἔτη πλησίον τῆς πόλεως τοῦ Βυζαντίου, στὴν περιοχὴ ποὺ ἀπὸ τὸν Ε' αἰῶνα καὶ μετὰ ὀνομαζόταν Ἀργυρούπολη³⁰⁹. Πρὶν ὁ ἀπόστολος ἀναχωρήσῃ γιὰ τὴ Σινώπη τοῦ Πόντου χειροτόνησε ἐπίσκοπο τοῦ Βυζαντίου τὸν Στάχυ³¹⁰. Ὁ συγγραφέας τῶν κειμένων δίνει ἰδιαίτερη σημασία στὸν Στάχυ, τὸν ὁποῖο συνυπολογίζει μετὰ τῶν ἐβδομήκοντα ἀποστόλων³¹¹. Ὁ ἴδιος ὑποστηρίζει

305. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ πίνακες, 42, σ. 116-119.

306. Πρβλ. Φειδᾶ, Πενταρχία, I, σ. 254-257.

307. Hunger, Βυζ. Λογοτεχνία II, σ. 129.

308. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ καθηγητὴς Βλάσιος Φειδᾶς τόσο ὁ αὐτοκράτορας Ἡράκλειος (610-641), ὅσο καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Δ' (668-685) ὀνομάζουν ἀποστολικὸ τὸ θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως (βλ. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 62).

309. Ἀνδρέας τὸ Βυζάντιον, κατόκησεν ἐπὶ διετὴ χρόνον πλησίον τοῦ Βυζαντίου τῷ Θρακίῳ μέρει ὡς ἀπὸ σταδίου ἐνός τῆς Ἀργυρουπόλεως, ἐκεῖ ἐπὶ συναγωγῇ τῶν ἐνθέσμων καὶ φιλαληθῶν ἀνδρῶν ποιούμενος. Ὡς οὖν περὶ τοὺς διςχιλίους ἐπισυνάξας τῷ Χριστῷ θυσιαστήριον ἐδράσας ἐν τῇ Ἀργυρουπόλει καὶ τὸν Στάχυν ἐπίσκοπον καταστήσας εἰς Σινώπην τοῦ Πόντου μεθίσταται (Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 146-147).

310. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 147⁵⁻⁶.

311. Στάχυς, οὗ καὶ αὐτοῦ ἐν τῇ πρὸς Ῥωμαίους μέμνηται, ὃν καὶ Ἀνδρέας ὁ

ὅτι στήν ἐκκλησία τῆς Ἀργυρουπόλεως τὸ λείψανον ἀπέκειτο Στάχυς τοῦ ἐνὸς τῶν ἑβδομήκοντα μαθητῶν, ὃς ὑπὸ Ἀνδρέου τοῦ ἀποστόλου ἐν τῇ αὐτόθι τόπῳ πρῶτος ἐπίσκοπος τοῦ νῦν Βυζαντίου κατέστη³¹². Τέλος, παραδίδει τὸν κατάλογο τῶν ἐπισκόπων τοῦ Βυζαντίου, ἀπὸ τὸν Στάχῳ μέχρι καὶ τὸν Μητροφάνη. Ὁ Μητροφάνης (315-325)³¹³ εἶναι ὁ τελευταῖος ἐπίσκοπος τοῦ Βυζαντίου καὶ ὁ πρῶτος ἀρχιεπίσκοπος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἶναι ὁ ἐπίσκοπος κατὰ τὴν ἀρχιερατεία τοῦ ὁποῖου ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἱδρυσεν τὴν ἀρχαία πόλιν τοῦ Βυζαντίου τῇ νέᾳ Ρώμῃ (3 Νοεμβρίου 324). Γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἐκδότης τῶν κειμένων τοῦ Δωροθέου σημειώνει ὅτι ἐπιθυμοῦσε μέσῳ τοῦ καταλόγου νὰ καταδείξῃ ἐξ οἴου τε γένους ὁ Μητροφάνης κατήγετο³¹⁴.

ἀπόστολος τὴν Ποντικὴν θάλασσαν διαπλέων ἐν Ἀργυρουπόλει τῆς Θράκης ἐπίσκοπον τοῦ Βυζαντίου κατέστησεν (Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 137). Στὸν Στάχῳ ἀναφέρεται πρῶτος ὁ Ὡριγένης: *Salutate Urbanum adiutorem meum in Christo, et Stachym dilectum meum. Stachyn in salutatione conjungit, sed Urbanum in laudibus praetulit. Illum anim adiutorem in Christo; Stachyn vero dilectum tantummodo sibi, sicut Ampliatum nominavit. Adjutor autem Apostoli in Christo, nom aliud intelligitur quam apostolici operas particeps* (Ὡριγένης, *Commentarium ad Romanos* 10, 23, PG 14, 1281^A· πρβλ. Peterson, Andrew, σ. 7). Τὴν πληροφορία γιὰ τὸν Στάχῳ ἐπαναλαμβάνει ὁ Ψευδο-Ἐπιφάνιος, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο μὲ τὸν Δωρόθεο: Στάχῳ, οὗ καὶ αὐτοῦ ἐν τῇ ἐπιστολῇ (ἐν. πρὸς Ρωμαίους) μέμνηται ὁ Παῦλος, ἐπίσκοπος πρῶτος Βυζαντίου κατέστη ὑπὸ Ἀνδρέου τοῦ ἀποστόλου ἐν Ἀργυρουπόλει τῆς Θράκης (Ἐπιφάνιου, *Περὶ τῶν Ὁ* ἀποστόλων, σ. 120). Ἀντίστοιχα ὁ Ψευδο-Συμεὼν σημειώνει: Στάχῳ, οὗ καὶ αὐτοῦ μέμνηται ἐν τῇ πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῇ ὁ ἅγιος Παῦλος, ὃν καὶ ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας διαπλέων τὴν Ποντικὴν θάλασσαν ἐν Ἀργυρουπόλει τῆς Θράκης ἐπίσκοπον τοῦ Βυζαντίου ἐποίησεν (Συμεὼν (Ψευδο), Ἀπόστολοι, σ. 182-181). Πρβλ. Στάχῳ ἐπίσκοπος τοῦ Βυζαντίου (Ἰππολύτου Ρώμης, *Περὶ τῶν Ὁ* Ἀποστόλων, σ. 168).

312. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 146⁷⁻¹⁰. πρβλ. Κουρίλα, *Heraclea Sacra*, σ. 41.

313. Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ πίνακες*, 25, σ. 67-69.

314. Δωροθέου, Σύγγραμμα, σ. 157⁹. Εἶναι γεγονός ὅτι οἱ χρονογράφοι τῶν πρώτων αἰώνων δὲν δίνουν πληροφορίες γιὰ τὸν κατάλογο τῶν ἐπισκόπων τοῦ Βυζαντίου (πρβλ. Peterson, Andrew, σ. 11). Ὁ Κωνσταντινοπολίτης ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικὸς Σωκράτης ἀναφέρει μόνον τὸν Μητροφάνη (Σωκράτους, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1, 37), σὲ σχετικὸ χωρίο γιὰ τὸν διάδοχό του Κωνσταντινουπόλεως Ἀλέξανδρο. Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ὑπῆρχαν ἐπίσκοποι πρὶν ἀπὸ αὐτὸν στὸ Βυζάντιο, ἀφοῦ ὁ Μητροφάνης ἀναφέρεται ἀπλὰ ὡς προκάτοχος τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἀλλωστε, ὁ ἴδιος ὁ Σωκράτης γράφει ὡς συνεχιστὴς τοῦ Καισαρείας Εὐσεβίου, καὶ ὄχι γιὰ τὴν προγενέστερη περίοδο τοῦ 305 (βλ. Καρπόζηλου, *Βυζ. ἱστορικοὶ* I, σ. 114 κ.ἐξ.). Πράγματι, ὁ Εὐσέβιος δημοσίευσε τοὺς καταλόγους τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς (Ἀλεξανδρείας, Ἱεροσολύμων καὶ Ἀντιοχείας), ἀλλὰ φαίνεται ὅτι δὲν εἶχε πρόσβαση ἢ δὲν ἐνδιαφέρθηκε νὰ δημοσιεῖσιν τὸν κατάλογο τῶν ἐπισκόπων τοῦ Βυζαντίου. Ὁ Ἡσύ-

Ἐνα ἐξαιρετικὰ σημαντικὸ στοιχεῖο, τὸ ὁποῖο ἀπὸ μόνου του περιγράφει τὴ συνείδηση τῆς ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀνδρεοὶ ἀποστολικότητά της εἶναι ἡ διάδοση τῆς τιμῆς τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα στὴ Δύση καὶ στοὺς λαοὺς τοὺς ὁποῖους ἐκχριστιάνισε ἡ βυζαντινὴ ἱεραποστολή³¹⁵. Ὁ ἴδιος ὁ Dvornik ἐπιτυχῶς παρατηρεῖ ὅτι οἱ Γότθοι ἀπέδιδαν ἰδιαίτερη τιμὴ στὸν ἀπ. Ἀνδρέα³¹⁶. Μάλιστα, μία ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐνέργειες τοῦ Θεοδοωρίχου ἦταν νὰ κατασκευάσῃ στὴ Ραβέννα ἐκκλησίαν ἀφιερωμένην στὸν ἀπόστολο. Αὐτὸ δὲν εἶναι περίεργο, ἐπεὶ οἱ Γότθοι ἂν καὶ ἦταν ἀρειανοί, εἶχαν λάβει τὴ χριστιανικὴ πίστη στὴν Ἀνατολὴ τὸν Δ΄ αἰῶνα. Γι' αὐτὸ ἔδειχναν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν τιμὴ τῶν ἁγίων ποὺ εἶχαν παραλάβῃ ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησίαν. Ἔτσι, ἡ διάδοση τῆς τιμῆς τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα στὴν Ἰταλία πραγματοποιήθηκε σὲ τρεῖς φάσεις: α) ἐπὶ Ἀμβροσίου Μεδιολάνων, β) ἐπὶ Γότθων, καὶ γ) ἐπὶ Ραβέννας Μαξιμιανοῦ. Ὁ ἴδιος ὁ ἐν ἁγίοις πάπας Γρηγόριος Α΄ (590-604) ἀνήκει σὲ ἐκείνους ποὺ συνέβαλαν στὴν ἀνανέωση τῆς τιμῆς τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα στὴ Δύση, παρότι συγκρούσθηκε μὲ τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Ἰωάννη Δ΄ τὸν Νηστευτὴ (585-595) γιὰ τὸν τίτλο οἰκουμενικός³¹⁷. Ὁ ἴδιος ὁ Dvornik ὁ ὁποῖος ἄσκησε βαρὺτατη κριτικὴ στὴν ἐκ τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπως παρατηρεῖ ὁ καθηγητὴς Βλάσιος Φειδᾶς *ἀπέφυγε συστηματικῶς νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν ἀπὸ τοῦ Ε΄ αἰῶνος εὐρείαν διάδοσιν τῆς τιμῆς τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου εἰς τὴν Δύσιν*³¹⁸. Παρατηροῦμε λοιπόν, ὅτι ἀπὸ τὸν Δ΄ αἰῶνα ἐξελίσσεται μία συστηματικὴ προσπάθεια τῆς Κωνσταντινουπόλεως νὰ μεταδώσῃ τὴν τιμὴν τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα στὶς ἄλλες ἐκκλησίες. Αὐτὸ φανερῶνει τὴν ἀπόλυτη συνείδηση τοῦ θρόνου γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς ἀποστολικότητος του καὶ ταυτοποιεῖ τὴν ἀνδρεοὶ ἀποστολικότητά του.

χιος Ἰλλούστριος (π. 500-582) πάλι, στὸ τμήμα τοῦ ἔργου του ποὺ σώζεται (μὲ τὴ μορφὴ ἐπιτομῆς: Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως) δὲν δίνει κάποιον κατάλογο. Αὐτὸ, ὅμως, εἶναι φυσικὸ, ἀφοῦ ὁ Ἡσύχιος ἦταν εἰδωλολάτρης καὶ ἐπομένως δὲν εἶχε λόγον νὰ ἐνδιαφερθῇ (πρβλ. Καρπόζηλου, Βυζ. ἱστορικοὶ Ι, σ. 535-536). Τέλος, πολλοὶ θεωροῦν ἀπορίας ἄξιον πῶς ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Πρόκλος δὲν ἀναφέρει τίποτα στὸ γνωστὸ του Ἐγκώμιο στὸν ἀπ. Ἀνδρέα (πρβλ. Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου, PG 65, 821-828). Ἀλλὰ ὅπως ἤδη σημειώσαμε, ὁ Πρόκλος ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐορτῆς τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα, ταυτοποιεῖ τὸ περιεχόμενο τῆς ἔννοιας τῆς ἀποστολικότητος σύμφωνα μὲ τὴ θεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας.

315. Βλ. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 59 κ. ἐξ.

316. Dvornik, Apostolicity, σ. 151.

317. Πρβλ. Dvornik, Apostolicity, σ. 158 κ.ἐξ.· Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 57-58.

318. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 59.

Ἡ Ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦταν αὐτονόητος ιδιότης τῆς πατριαρχικῆς ἀξίας, ἡδύνατο δὲ νὰ ἀναχθῇ ὄχι μόνον εἰς τὸν ἀπόστολον Ἀνδρέαν, ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλους ἀποστόλους³¹⁹. Ὁ βιογράφος τοῦ πατριάρχου Ταρασίου Ἰγνάτιος, στὰ μέσα τοῦ Θ' αἰώνα καὶ σὲ μία περίοδο πού εἶχε διαμορφωθῇ πλήρως ἡ περὶ ἀπ. Ἀνδρέα παράδοση τοῦ θρόνου τῆς βασιλεύουσας, δὲν διστάζει νὰ ἀποδώσῃ καὶ τὴν ἰωάννειο ἀποστολικότητα³²⁰ τοῦ θρόνου³²¹. Ἡ σύνθεση τῆς ἰωαννείου μὲ τὴν ἄνδρειο ἀποστολικότητα πραγματοποιήθηκε κατὰ τὴν α' περίοδο τῆς εἰκονομαχικῆς ἔριδας³²². Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τῶν ἁγίων ἀπ. Ἀνδρέα καὶ Εὐαγγελιστῆ Λουκᾶ ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο δὲν ἦταν καθόλου τυχαία, ἀφοῦ καὶ οἱ δύο φέρονται συνδεόμενοι μὲ τὴν ἄμεση (τάξεως) ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως³²³. Φαίνεται ὅτι ὁ πρῶτος χριστιανὸς αὐτοκράτορας γινώριζε αὐτὴν τὴν παράδοση τῆς ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου καὶ τὴν ἐνδυνάμωσε μὲ τὴν ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων³²⁴.

319. Φειδᾶ, Ἰωάννιος ἀποστολικότης, σ. 65.

320. Ἡ ἰωάννιος ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως προβάλλεται ἰδιαίτερος στὴ σχετικὴ μελέτη τοῦ καθηγητοῦ Φειδᾶ. Ὁ ἴδιος τὴν τεκμηριώνει ἀμέσως στὴ μαρτυρία τῆς συριακῆς μεταφράσεως τοῦ ἔργου *Doctrina Apostolorum*, στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Μ. Φωτίου πρὸς τὸν Καθολικὸ τῶν Ἀρμενίων Ζαχαρία καὶ στὴν ἀπολογία τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Ἰγνατίου στὴν Πρωτοδευτέρα σύνοδο (861), ἐνῶ ἐμμέσως στὸν Ἰωάννη Φιλόπονο (βλ. Φειδᾶ, Ἰωάννιος ἀποστολικότης, σ. 65-75). Σημειώνει μάλιστα ὅτι ἡ ἰωάννιος ἀποστολικότης ἀνταπεκρίνεται κατ' ἄρχὴν πληρέστερον εἰς τὴν περὶ ἀποστολικότητος ἐκκλησιαστικὴν συνείδησιν τῶν Βυζαντινῶν, διότι ὁ ἀπόστολος Ἰωάννης ἀφ' ἐνὸς μὲν κατεῖχεν ἐξέχουσαν θέσιν εἰς τὸν χορὸν τῶν ἀποστόλων, ἀφ' ἑτέρου δὲ παρέδωκεν ἔγγραφον τὸ ἀποστολικὸν κήρυγμα αὐτοῦ, διὰ τοῦ ὁποίου ἐβεβαιούτο ἡ αὐθεντικὴ διαδοχὴ τῆς πίστεως (Φειδᾶ, Ἰωάννιος ἀποστολικότης, σ. 75).

321. Βίος Ταρασίου 56¹²⁻¹⁵. πρβλ. Φειδᾶ, Ἰωάννιος ἀποστολικότης, σ. 65. Εἶναι ἀξιοσημείωτο τὸ ὅτι ὁ συγγραφέας τοῦ Βίου κατανοεῖ τὴν ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καταρχὴν μὲ τὸ περιεχόμενο τῆς διαδοχῆς πίστεως. Ἔτσι, ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης φέρει διαδοχὴ ὄχι μόνον ἐκ τῶν ἀποστόλων Ἀνδρέα καὶ Ἰωάννη, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς Φίλιππο, Θωμᾶ καὶ Πέτρο.

322. Βλ. Φειδᾶ, Ἰωάννιος ἀποστολικότης, σ. 75 κ. ἐξ.

323. πρβλ. *Doctrina Apostolorum*, σ. 34.

324. Κανεῖς δὲν θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἀποκλείσῃ τὴν περίπτωσιν ἁμέσου ἀποστολικότητος τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Ἀνδρέα, Ἰωάννη καὶ Λουκᾶ, ἂν καὶ ἐπεκράτησεν εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡ γνωστὴ ἀναγωγὴ τῆς ἀποστολικότητος αὐτοῦ εἰς τὸν πρωτόκλητον τῶν ἀποστόλων Ἀνδρέαν (Φειδᾶ, Ἰωάννιος ἀποστολικότης, σ. 75). Ἄλλωστε εἶναι πιθανότατο κάποιοι ἀπὸ τοὺς διαδόχους τοῦ Στάχυ νὰ ἔλαβαν χειροτονία ἀπὸ τοὺς Εὐαγγελιστὰς

Στὴν Ἀνατολὴ ἦταν κοινὴ ἡ συνείδηση ὅτι ἡ ἀποστολικότης τῶν ὑποκειμένων θρόνων ἀνήκει εἰς τὸν ὅλον διοικητικὸν ἐκκλησιαστικὸν σῶμα, τὸ ὁποῖον καὶ ἐκφράζεται τελικῶς διὰ τῆς διοικητικῆς κεφαλῆς αὐτοῦ³²⁵. Τὰ παραδείγματα εἶναι πολλά, ἡ ἰωάννεις ἀποστολικότης τῆς Ἐφέσου ἀναφέρεται εἰς τὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως διὰ τῆς διοικητικῆς ὑπαγωγῆς τῆς πρώτης εἰς τὴν δευτέραν³²⁶. Ὅπως μάλιστα παρατηρήσαμε, ἡ συλλογὴ τῶν ἔργων τοῦ Τύρου Δωροθέου θὰ πρέπη νὰ συνδεθῇ ὄχι μὲ τὸν ἀνταγωνισμό τῆς πρεσβυτέρας πρὸς τὴ νέα Ρώμη, ἀλλὰ μὲ τὴν προσπάθεια τῆς ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν ὑπερόρια δικαιοδοσίαν της ἐπὶ τῶν ἐκκλησιῶν τῶν διοικήσεων Ποντικῆς, Θράκης καὶ Ἀσίας. Ἡ ἀνδρείος ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου συνέδεε τὴν ἐκκλησίαν τῆς βασιλεύουσας μὲ τὸ σύνολο τῶν ἐκκλησιῶν στίς ὁποῖες δίδαξε καὶ ἔδρασε ὁ ἀπ. Ἀνδρέας (Μ. Ἀσία, Πόντος, Θράκη, Ἑλλάδα). Ἀντιστοίχως ἡ ἰωάννεις ἀποστολικότητα συνέδεε τὴν ἐκκλησίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ ὅλες τῖς ἐκκλησίες ποὺ ἔφεραν ἰωάννειο ἀποστολικότητα (Μ. Ἀσία, Θράκη, Μακεδονία καὶ Ποντικῆς³²⁷). Τέλος, καὶ ἡ λουκάνειος ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου τῆς βασιλεύουσας τὴ συνέδεε μὲ τῖς ἐκκλησίες τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Θράκης. Μάλιστα, ἡ σύνδεση τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ τὴν περιφέρειάν της εἶχε τυπολογηθῇ πρὸ τοῦ τέλους τοῦ Δ' αἰῶνα. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καθίσταται προφανὴς ἡ ἀπάντηση στὸ ἀρχικὸ μας ἐρώτημα, γιὰτὶ ὁ Μ. Κωνσταντῖνος μετέφερε στὴ νέα του πρωτεύουσα τὰ λείψανα τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα. Τὸν Δ' αἰῶνα μέσφ καὶ τῆς μεταφορᾶς τῶν λειψάνων στὴν Κωνσταντινούπολιν ἐπιχειρεῖται ἡ εὐθεία σύνδεση τοῦ μεγάλου ἐκκλησιαστικοῦ κέντρου τῆς Ἀνατολῆς μὲ τὸ περιφερειακὸ κέντρο τῆς Πάτρας, ἀλλὰ καὶ μὲ ὅσες ἐκκλησίες διεκδικοῦσαν ἀνδρείο ἀποστολικότητα (π.χ. τοῦ Πόντου).

Ὁ Dnornik προκειμένου νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως δὲν διστάζει νὰ ἀρνηθῇ καὶ αὐτὸ τὸ μαρτύριο τοῦ ἀποστόλου στὴν Πάτρα. Ἡ αὐθαίρετη ἐρμηνεία τῶν γεγονότων δείχνει τὴν ἀπροκάλυπτη διάθεση τῆς δυτικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστοριογραφίας νὰ ἀλλοιώσῃ τὸ περιεχόμενο τῶν πηγῶν, ποὺ ὁδηγοῦν στὴν ἀποδοχὴ τῆς ἀποστολικότητος τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Μάλιστα, ἡ συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς ἦταν παντελῶς ἀντίθετη πρὸς τὴν

Λουκᾶ καὶ Ἰωάννη, τῶν ὁποίων ἡ παρουσία στὴν συγκεκριμένη ἀλλὰ καὶ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ μετὰ τὸ μαρτύριο τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα ἐπιβεβαιώνεται ποικιλοτρόπως (πρβλ. *Doctrina Apostolorum*, σ. 34.).

325. Βλ. Φειδᾶ, Ἰωάννεις ἀποστολικότης, σ. 67.

326. Βλ. Φειδᾶ, Ἰωάννεις ἀποστολικότης, σ. 68.

327. Βλ. Παναγιωτοπούλου, Γρηγόριος Θαυματουργός, σ. 206-207.

ἀπόκρυφη παράδοση³²⁸, καὶ γι' αὐτὸ ἡ μαρτυρία τῶν λειψάνων κατέστη ἡ αὐτονόητη ἐπιβεβαίωση, ὅπου ἡ γραπτὴ παράδοση δὲν κάλυπτε τὴν Ἐκκλησία. Κατὰ συνέπεια ἡ ἀποψη τοῦ Dvornik³²⁹, ὅτι ἡ ἀνδρῆος ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως προέρχεται ἀποκλειστικά ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀπόκρυφης παραδόσεως εἶναι ἐσφαλμένη, ἀφοῦ ἡ ἐκκλησία τοῦ Βυζαντίου πρὸ τῆς μεταφορᾶς τῆς νέας πρωτεύουσας, εἶχε πλήρη συνείδηση τῆς ἀποστολικότητός της.

Πράγματι, κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα παρατηρεῖται μία ἀνανέωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὸν ἀπ. Ἀνδρέα, ἀφοῦ ἡ ἀναγωγή εἰς τὴν ἀποστολικὴν ρίζαν ἐκάστου πατριαρχικοῦ θρόνου ἀπέκτησε πλέον ιδιόζουσαν σημασίαν, διὸ καὶ κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν ἐγένετο πληρεστέρα μελέτη, ἐπεξεργασία καὶ ἀξιοποιήσις τῶν γνωστῶν στοιχείων τῆς παλαιότερας παραδόσεως περὶ τῆς σχέσεως τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου καὶ τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου πρὸς τὴν ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως³³⁰. Ἡ σύγχρονη ἔρευνα ὀφείλει νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν ἔννοια τῆς ἀποστολικότητος ἀξιοποιώντας τὰ κριτήρια καὶ τὴν παράδοση τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, γιὰ τὴν ὁποία ἡ ἀποστολικότητα εἶναι κυρίως διαδοχὴ πίστεως³³¹.

Συχνὰ οἱ σύγχρονοι ἐκκλησιαστικοὶ ἱστορικοὶ ὁδηγοῦνται σὲ συμπεράσματα ἀντίθετα ἀπὸ τὰ ὅσα ἡ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας διαφύλαξε, ἀρνοῦνται νὰ ἀποδεχτοῦν τὴν ἐσωτερικὴ συνοχὴ καὶ τὴ συνέπεια πού τὴν διακρίνει. Τὸ περιέργο εἶναι ὅτι μετὰ ἀπὸ ἓνα ταξίδι πού κρατᾷ πολλὰς φορὰς ἀκόμη καὶ αἰῶνες, ἔρχεται μία μικρὴ ἢ μεγάλῃ πηγὴ νὰ ἐπιβεβαιώσῃ ὅλα ὅσα ἡ παράδοση διαφύλαξε. Ἔτσι, καὶ ἡ ἀμφισβήτηση τῆς ἀποστολικότητος τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως δὲν ἀποτελεῖ τίποτα ἄλλο παρὰ ἀφορμὴ γιὰ μεγαλύτερη ἐμβάθυνση σὲ ὅσα ἡ παράδοση διαφύλαξε καὶ ἐπιβεβαιώνουν ἀκράδαντα οἱ πηγές. Τὸ μαρτύριο τοῦ ἀπ. Ἀνδρέα καὶ ἡ παράδοσή του εἶναι ἓνα κλασικὸ παράδειγμα.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΝΤ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

328. Βλ. Φωτίου Κωνσταντινουπόλεως, Βιβλιοθήκη 114, PG 103, 389^ο.

329. Dvornik, Apostolicity, σ. 191.

330. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 79.

331. Πρβλ. Φειδᾶ, Ἰωάννης ἀποστολικότης, σ. 64.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βραχυγραφίες

- AA M. Bonnet, *Acta Andrea cum laudatione contexta et Martyrium Andreae graece – Passio Andreae latine (a se primum edita ex Analectis Bollandianis repetiit praefatus est indices adiecit)*, [Supplementum Codicis Apocryphi II], Parisiis, 1895.
- AAA R.-A. Lipsius - M. Bonnet, *Acta Apostolorum Apocrypha*, τ. 1-2¹⁻², Darmstadt, 1959.
- BHG Fr. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, τ. 1-3, [Subsidia Hagiographica 8a], Bruxelles, 1957.
- BHGA Fr. Halkin, *Auctarium Bibliotheca Hagiographica Graeca*, [Subsidia Hagiographica 47], Bruxelles, 1969.
- BHGNA Fr. Halkin, *Novum Auctarium Bibliotheca Hagiographica Graeca*, [Subsidia Hagiographica 65], Bruxelles, 1984.
- BHL *Bibliotheca Hagiographica Latina*, Bruxelles, [SHag 6], τ. 1: A-I (1898-1899), τ. 2: K-Z (1900-1901).
- BHLS *Bibliotheca Hagiographica Latina Supplementi*, Bruxelles, 1911.
- BHLNS *Bibliotheca Hagiographica Latina Novum Supplementum*, [Subsidia Hagiographica 70], Bruxelles, 1986.
- BHO P. Peeters, *Bibliotheca Hagiographica Orientalis*, [Subsidia Hagiographica 10], Bruxelles, 1910.
- CCSA Corpus Christianorum Series Apocryphorum
- CCSL Corpus Christianorum Series Latina.
- CJ Codex Justinianus
- CPG M. Geerard, *Clavis Patrum Graecorum*, [Corpus Christianorum], τ. I (1983), τ. II (1974), τ. III (1979), τ. IV (1980), τ. V (1987), (Brepols - Turnhout).
- CPGS M. Geerard - J. Noret, *Clavis Patrum Graecorum Supplementum*, [Corpus Christianorum], 1998 (Brepols - Turnhout).
- CPL E. Dekkers, *Clavis Patrum Latinorum*, Steengrugis, 1995³.
- CSEL Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum.
- CSHB Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, τ. 1-50, Βόννη 1828-1897.
- CTh Codex Theodosianus
- GNO W. Jaeger (ἔκδ.), *Gregorii Nysseni Opera*, Leiden, 1960 κ.ἑξ. (Brill).
- GCS Die griechischen christlichen Schriftsteller.
- Mansi J. D. Mansi (ἔκδ.), *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, Florence, 1759-63 (Graz, 1960).

- MartRom *Martyrologium Romanorum ad formam editionis typicae schooliis historicis instructum*, [Propylaeum AASS Decembris], Bruxellis, 1940.
- PMBZ F. Winkelmans, *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit, Erste Abteilung (641-867)*, τ. 1-4, Berlin - New York, 1998-2001.
- LNG O. Wimmer - H. Meilzer, *Lexicon der Namen und Heiligen*, Wien, 1988.
- ODS D. Farmer, *Oxford Dictionary of Saints*, Oxford, 1997⁴.
- PG J.-P. Migne (ἔκδ.), *Patrologiae Graecae Cursus Completus*, Paris, 1857-66.
- PL J.-P. Migne (ἔκδ.), *Patrologiae Latinae Cursus Completus*, Paris, 1844-66.
- PO R. Graffin - F. Nau (ἔκδ.), *Patrologia Orientalis*, Paris, 1903 κ.ἑξ.
- SynCP H. Delehaye (ἔκδ.), *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae: Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, Brussels, 1902.
- ΘHE Θρησκευτική καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια, Ἀθῆναι, τ. 1 (1962) - 12 (1968).
- TU Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana.

Πηγές

- Ἀνδρέου Μαρτύριον = J.-M. Prieur (ἔκδ.), *Μαρτύριον τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου πρωτοκλήτου Ἀνδρέου τοῦ ἀποστόλου*, CCSA 6 (1989), 443-549.
- Ἀνδρέου Μαρτύριον Ἀρμενικόν = Ch. Tcherakian, *Écrits apostoliques non canoniques*, Venice, 1904, σ. 146-167.
- Ἀνδρέου Μαρτύριον Ἑλληνικόν = J.-M. Prieur (ἔκδ.), *Μαρτύριον τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου*, CCSA 6 (1989), 675-703· AAA 2¹, σ. 46-57.
- Ἀνδρέου Μαρτύριον Λατινικόν = *Passio sancti Andreae apostoli*, AA 66-70.
- Ἀνδρέου Μαρτύριον Narratio = *Μαρτύριον τοῦ ἁγίου ἀποστόλου Ἀνδρέου*, AA 45-64.
- Ἀνδρέου Πράξεις = *Πράξεις καὶ Περίοδοι τοῦ ἁγίου καὶ πανευφήμου ἀποστόλου Ἀνδρέου ἐγκωμίῳ συμπεπλεγμέναι*, AA 3-44.
- Ἀνδρέου Πράξεις καὶ Μαρτύριον = *Πράξεις καὶ μαρτύριον τοῦ ἁγίου ἀποστόλου Ἀνδρέου*, C. Tischendorf (ἔκδ.), *Acta Apostolorum Apocrypha*, Lipsiae, 1851, σ. 105-131.
- Ἀνδρέου Πράξεις καὶ Ματθεία = *Πράξεις Ἀνδρέου καὶ Ματθεία εἰς τὴν πόλιν τῶν ἀνθρωποφάγων*, AAA 2¹, σ. 65-116.
- Ἀνδρέου Πράξεις καὶ Πέτρου = *Πράξεις τῶν ἁγίων ἀποστόλων Πέτρου καὶ Ἀνδρέα*, AAA 2¹, σ. 117-127.
- Ἀνώνυμος, Ὀνόματα = Ἀνώνυμος, *Τὰ ὀνόματα τῶν ἁγίων καὶ ἐνδόξων ἀποστόλων τῶν ὑφ' ἡμῶν ἐδίδαξαν καὶ πῶς ἐτελειώθησαν*, Schermann, *Prophetarum*, σ. 171-177.

- Αὐγουστίνος Ἰππῶνος, *Contra Felicem*, CSEL 25, 801-852.
- Barbarus Scaligeri = Th. Mommsen (ἔκδ.), *Chronica Minora Saec. IV, V, VI, VII*, τ. 1, [Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi 9], Berlin 1892 [φωτ. ἀνατ: München, 1981], σ. 274-298.
- Βασίλειος Σελευκείας, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου = Βασίλειος Σελευκείας, Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Ἀνδρέαν τὸν ἀπόστολον, PG 28, 1101-1108.
- Βενάτιος Φουρτουναῦτος, *Miscellanea*, PL 88, 59-362.
- Βίος Ἀρτεμίου = Ὑπόμνημα ἡγουν ἐξηγήσεις τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος καὶ θαυματουργοῦ Ἀρτεμίου, συλλεγὲν ἀπὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας Φιλοστοργίου καὶ ἄλλων τινῶν παρὰ Ἰωάννου Μοναχοῦ, PG 96, 1251-1320.
- Βίος Μ. Κωνσταντίνου = F. Winkelmann, *Eusebius werke über das leben des kaisers Konstantin*, Berlin, 1975.
- Βίος Μαρκέλλου = Βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ ἀρχιμανδρίτου Μαρκέλλου μονῆς τῶν Ἀκοιμήτων, G. Dargon (ἔκδ.), «La vie ancienne de saint Marcel l'Acémète», *Analecta Bollandiana* 86 (1968), 271-321.
- Βίος Τραασίου = Ἰγνατίου μοναχοῦ μερικὴ ἐξηγήσεις εἰς τὸν βίον τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Τραασίου ἀρχιεπισκόπου γεγονότος τῆς θεοφυλάκτου Κωνσταντινουπόλεως, St. Efthymiadis (ἔκδ.), *The life of the patriarch Tarasios by Ignatios the deacon (BHG 1698), introduction, text, translation and commentary*, [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 4], Aldershot, 1998 (Ashgate - Variorum).
- Breviarium Gothicum, in festicitate sancti Andreae apostoli*, PL 86, 1262-1267.
- Cureton, *Ancient Syriac Documents* = W. Cureton, *Ancient Syriac Documents relative to the Earliest Establishment of Christianity in Edessa and the neighbouring countries, from the year after our Lord's ascension to the beginning of the fourth century*, London, 1864.
- Decretum Gelasianum = Conciliorum sub Gelasio Habitorum Relatio, Consilium Romanum*, PL 59, 157-184.
- Doctrina Apostolorum* = Cureton, *Ancient Syriac Documents*, σ. 24-35.
- Descriptio consulum* = R. Bergess (ἔκδ.), *The Chronicle of Hydatius and the Counsularia Constantinopolitana (Two contemporary accounts of the final years of the Roman Empire)*, Oxford, 1993, σ. 215-245.
- Δετοράκης, Ἀνδρέου Μαρτύριον = Θ. Δετοράκης, «Τὸ ἀνέκδοτο μαρτύριο τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέα», *Πρακτικά τοῦ Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν* (Πάτραι, 25-31 Μαΐου 1980), τ. 1, ἐν Ἀθήναις 1981-1982, σ. 333-352.
- Δωρόθεος, Σύγγραμμα = Δωρόθεος (Ψευδο), *Σύγγραμμα ἐκκλησιαστικόν περὶ τῶν Ὁ' μαθητῶν τοῦ Κυρίου*, Schermann, *Prophetarum*, σ. 132-160. PG 92, 1060-1074.

- Εὐδόδιος Οὐζάλης, *De Fide contra Manichaeos*, PL 42, 1130-1154.
- Ἐπιφάνιος Σαλαμῖνος, *Πανάριον* = K. Holl, *Epiphanius, Bände 1-3: Ancoratus und Panarion*, [Die griechischen christlichen Schriftsteller 25, 31, 37], Leipzig, τ. 1 (1915), τ. 2 (1922), τ. 3 (1933).
- Ἐπιφάνιος, *Τὰ ὀνόματα τῶν δώδεκα ἀποστόλων* = Ἐπιφάνιος (Ψευδο), *Τὰ ὀνόματα τῶν δώδεκα ἀποστόλων, πού ἐκήρυξαν τὸ Εὐαγγέλιον Χριστοῦ καὶ πὼς ἐτελειώθησαν*, Schermann, *Prophetarum*, σ. 107-117.
- Ἐπιφάνιος, *Περὶ τῶν Ο' ἀποστόλων* = Ἐπιφάνιος (Ψευδο), *Περὶ τῶν Ο' ἀποστόλων*, Schermann, *Prophetarum*, σ. 118-126.
- Εὐσέβιος, *Ἐκκλ. Ἱστορία* = Εὐσέβιος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, SC 31, 41, 55· ΒΕΠΕΣ 19-20.
- Γαυδέντιος Βρέσκιας, *Sermo 17, de diversis capitulis septimus*, PL 20, 959-971.
- Γρηγόριος Θεολόγος, *Λόγος λγ', πρὸς Ἀρειανούς καὶ εἰς ἑαυτόν*, PG 36, 213-241.
- Γρηγόριος Θεολόγος, *Περὶ τῆς Ἀναστασίας ἐκκλησίας* = Γρηγόριος Θεολόγος, *Ἐνύπνιον περὶ τῆς Ἀναστασίας ἐκκλησίας, ἣν ἐπήξατο ἐν Κωνσταντινουπόλει*, PG 37, 1254-1262.
- Γρηγόριος Τουρῶνης, *Βίος ἀπ. Ἀνδρέου* = M. Bonnet, *Heorgii Florentii Gregorii episcopi Turonensis liber de miraculis beati Andreae Apostoli*, CCSA 6 (1989), 565-651, μὲ γαλλικὴ μετάφραση· *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Merovingiarum 1* [Gregorii Turonensis opera], Hanovre, 1884-1885, σ. 821-846.
- Γρηγόριος Τουρῶνης, *Libri Miraculorum*, PL 71, 705-828.
- *Fasti Berolinenses* = H. Lietzmann (ἔκδ.), *Kleine Schriften, I: Studien zur spätantiken Religionsgeschichte*, [Texte und Untersuchungen 67], Berlin, 1958, σ. 420-429.
- Fasti Vindobonenses priores* = Th. Mommsen (ἔκδ.), *Chronica Minora Saec. IV. V. VI. VII.*, τ. 1, [Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi 9], Berlin, 1892 [φωτ. ἀνατ.: München, 1981], σ. 274-320.
- Fasti Vindobonenses posteriores* = Th. Mommsen (ἔκδ.), *Chronica Minora Saec. IV. V. VI. VII.*, τ. 1, [Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi 9], Berlin, 1892 [φωτ. ἀνατ.: München, 1981], σ. 274-334.
- Ἰερώνυμος, *Epistola 59, ad Marcellam*, PL 22, 586-589.
- Ἰερώνυμος, *Contra Vigilantium*, PL 23, 339-352.
- Ἰννοκέντιος Α' Ρώμης, *Epistola VI*, PL 20, 495-502.
- Ἰουλιανός, *Εἰς Κωνστάντιον* = Ἰουλιανός, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν αὐτοκράτορα Κωνστάντιον*, J. Bidez (ἔκδ.), *Discours de Julien César*, [L'Empereur Julien, oeuvres complète I], Paris, 1932, σ. 10-68.

- Ἰππόλυτος Ρώμης (Ψευδο), *Περὶ τῶν IB' Ἀποστόλων* (ποῦ ἕκαστος αὐτῶν ἐκήρυξεν, καὶ ποῦ ἐτελειώθη), PG 10, 952-953· Schermann, *Prophetarum*, σ. 164-167.
- Ἰππόλυτος Ρώμης (Ψευδο), *Περὶ τῶν O' Ἀποστόλων*, Schermann, *Prophetarum*, σ. 167-170.
- Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Πρὸς τε Ἰουδαίους καὶ Ἑλληνας* = Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Πρὸς τε Ἰουδαίους καὶ Ἑλληνας ἀπόδειξις, ὅτι ἐστὶ Θεὸς ὁ Χριστός, ἐκ τῶν παρὰ τοῖς προφήταις πολλαχοῦ περὶ αὐτοῦ εἰρημένων*, PG 48, 813-838.
- Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Πρὸς τοὺς καταλείψαντας* = Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ὁμιλία πρὸς τοὺς καταλείψαντας τὴν ἐκκλησίαν καὶ αὐτομολήσαντας πρὸς τὰς ἵπποδρομίας καὶ τὰ θέατρα*, PG 56, 263-270.
- Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Πρὸς Κορινθίους B' Ἐπιστολὴν*, Ὁμιλία 26 = Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν Ἐπιστολὴν*, Ὁμιλία 26, PG 61, 575-584.
- Ἰωάννης Θεσσαλονίκης, *Κοίμησις τῆς Θεοτόκου* = Ἰωάννης Θεσσαλονίκης, *Κοίμησις τῆς Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας*, PO 19, 375-405.
- Lipsius, *Die Apocryphen* = R.-A. Lipsius, *Die Apocryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden*, Braunschweig, 1883-1890.
- Μαλαλᾶς, *Χρονογραφία* = Ἰωάννης Μαλαλᾶς, *Χρονογραφία*, CSHB 28 (1831).
- Μαρτύριον Διονυσίου* = J. C. Westerbrink, *Passio S. Dionysii Areopagitae, Rustici et Eleutherii*, (uitgegeven naar het Leidse Handschrift Vulcanianus 52), Leiden, 1937.
- Μηναῖον Νοεμβρίου* = *Μηναῖον τοῦ Νοεμβρίου περιέχον ἅσασαν τὴν ἀνήκουσαν αὐτῷ ἀκολουθίαν*, Ἔκδοσις τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐν Ἀθήναις 1993.
- Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος, *Ἐκκλ. Ἱστορία* = Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, PG 145, 603 - 147, 448.
- Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος, *Διήγησις* = Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος, *Διήγησις περὶ τῶν ἐπισκόπων Βυζαντίου καὶ τῶν πατριαρχῶν πάντων Κωνσταντινουπόλεως*, PG 147, 449-468.
- Νικηφόρος Κωνσταντινουπόλεως, *Χρονογραφικὸν σύντομον* = Νικηφόρος Κωνσταντινουπόλεως, *Χρονογραφία σύντομος. Ἀπὸ Ἀδάμ μέχρι τῶν χρόνων Μιχαὴλ καὶ Θεοφίλου*, C. de Boor (ἔκδ.), *Nicéphori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, [TU], Leipzig, 1880, σ. 81-135· PG 100, 1001-1060· L. Dindorfe, CSHB (1829).
- Νικήτας Παφλαγῶν, *Βίος Ἀνδρέα* = Νικήτας Παφλαγῶν, *Λόγος Δ', Εἰς τὸν ἅγιον καὶ πανεύφημον ἀπόστολον Ἀνδρέαν*, PG 105, 53-80.

- Πακιανὸς Βαρκελώνης, *Epistola I, ad Sympronianum novatianum*, PL 13, 1051-1058.
- Πασχάλιον Χρονικόν, CSHB 3 (1832).
- Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως = Th. Preher (ἔκδ.), *Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, [TU], τ. 2, Lipsiae, 1907, σ. 135-313.
- Παυλῖνος Νόλης, *Carmen*, CSEL 30.
- Πέτρος Ραβέννας, *Sermo 133* = Πέτρος Ραβέννας, *Sermo 133, in d. Andream apostolum*, PL 52, 563-564.
- Φιλάστριος Βρέσκιας, *Liber de Haeresibus*, CCSL 9, 207-324, 481-584· PL 12, 1111-1302.
- Φιλοστόργιος, Ἐκκλ. Ἱστορία = Φιλοστόργιος, Ἐκ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Ἱστοριῶν (ἐπιτομή, ἀπὸ φωνῆς Φωτίου Πατριάρχου), PG 65, 459-624. J. Bidez - F. Winkelmann, *Philostorgius, Kirchengeschichte*, [GCS 55], Berlin, 1981³ (1972).
- Φώτιος Κωνσταντινουπόλεως, *Βιβλιοθήκη* = Φώτιος Κωνσταντινουπόλεως, *Μυριόβιβλον ἢ Βιβλιοθήκη*, PG 103-104, 356.
- Πρόκλος Κωνσταντινουπόλεως, Ἐγκώμιον Ἀνδρέου = Πρόκλος Κωνσταντινουπόλεως, *Λόγος ΙΘ΄, Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Ἀνδρέαν τὸν ἀπόστολον*, PG 65, 821-828.
- Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων* = G. Wirth (ἔκδ.), *Procopii Caesariensis opera omnia*, τ. 4 (De aedificiis), [TU], Leipzig, 1964.
- Schermann, *Prophetarum* = Th. Schermann (ἔκδ.), *Prophetarum vitae fabulosae, indices apostolorum discipulorumque Domini Dorotheo, Epiphanio, Hippolyto aliisque Vindicata*, [TU], Lipsiae, 1907.
- Συμεὼν (Ψευδο), Ἀπόστολοι = Συμεὼν Λογοθέτης (Ψευδο), *Οἱ λοιποὶ ἱβ΄ ἀπόστολοι*, Schermann, *Prophetarum*, σ. 177-183.
- Σωκράτης, Ἐκκλ. Ἱστορία = Σωκράτης, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, PG 67, 29-841. R. Hussey, *Socrates Scholasticus, Ecclesiastica Historia*, I-III, Oxford, 1853. G. Hansen, *Sokrates, Kirchengeschichte*, [GCS, Neue Folge, 1], Berlin, 1995.
- Σωζόμενος, Ἐκκλ. Ἱστορία = J. Bidez - G. Hansen (ἔκδ.), *Sozomenus. Kirchengeschichte*, [GCS 50], Berlin, 1960.
- Θεοδώρητος Κύρου, Ὑπομνήματα = Θεοδώρητος Κύρου, Ὑπομνήματα εἰς τοὺς δώδεκα προφήτας, PG 81, 1545-1988.
- Θεοφάνους Συνεχιστῆς, Χρονογραφία = Θεοφάνους Συνεχιστῆς, *Χρονογραφία συγγραφεῖσα ἐκ προστάγματος Κωνσταντίνου τοῦ φιλοχρίστου καὶ πορφυρογεννήτου δεσπότης*, CSHB 47 (1838)· PG 109, 16-501.
- Τουρριβίος Ἀστόργης, *Epistula* = Τουρριβίος Ἀστόργης, *Epistula de non recipiendis in auctoritatem fidei apocryphis scripturas, et de secta Priscillianistarum*, PL 54, 693-695.

Vögel, *Grundriss der Einleitung* = H. Vögel, *Grundriss der Einleitung in das Neue Testament*, Münster, 1925.

᾽Ωριγέννης, *Εἰς τὴν Γένεσιν ἐκλογαί*, PG 12, 92-145.

᾽Ωριγέννης, *Commentarium ad Romanos* = ᾽Ωριγέννης, *Commentarium in Epistolam B. Pauli ad Romanos* 10, 23, PG 14, 837-1292.

Βοηθήματα

Aprile, *Andrea* = R. Aprile, «Andrea, apostolo, santo. Iconografia e monumenti», *Bibliotheca Sanctorum* 1 (1961), 1110-1113.

Αὐγερινόπουλος, Ἀνδρέας = Δ. Αὐγερινόπουλος, Ἀπόστολος Ἀνδρέας ὁ πρωτόκλητος, Ἀθήναι 1984.

Beck, *Kirche* = H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München, 1959.

Βούλγαρης, Ἐνότης = Χρ. Βούλγαρης, *Ἡ Ἐνότης τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας*, [Ἀνάλεκτα Βλατάδων 19], Θεσσαλονίκη, 1974.

Βούλγαρης, Χρονολογία = Χρ. Βούλγαρης, *Χρονολογία τῶν γεγονότων τοῦ βίου τοῦ ἀποστόλου Παύλου*, Ἀθήναι, 1983².

Βούλγαρης, Νέα θεώρησις = Χρ. Βούλγαρης, *Νέα θεώρησις τῶν ἐρίδων τῆς ἀποστολικῆς ἐκκλησίας τῆς Κορίνθου καὶ τῶν ἐν αὐτῇ ἀντιπάλων τοῦ ἀποστόλου Παύλου*, Ἀθήναι, 1989³.

Βούλγαρης, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Κ.Δ.* = Χρ. Βούλγαρης, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην*, τ. 1-2, ἐν Ἀθήναις, 2003.

Burgess, *Relics of Sts Andrew and Luke* = R. Burgess, «The passio S. Artemii, Philostorgius, and the dates of the invention and translations of the relics of Sts Andrew and Luke», *Analecta Bollandiana* 121 (2003), 5-36.

Χαραλαμπίδης, Ἀνδρέας = Κ. Χαραλαμπίδης, «Ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας στὴν παλαιοχριστιανικὴ εἰκονογραφία», *Πρωτοκλήτεια 1996-1997*, Ἀθήναι, 1998 (Ἱ. Μητρόπολις Πατρῶν - Ἱ. Ναὸς Ἀγ. Ἀνδρέου), σ. 103-126.

Χρήστου, Ἀνδρέας = Π. Χρήστου, «Ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας», *Ἐκκλησία* 27 (1950), 386-387, 400-401.

Δακουρᾶς, Μανιχαϊσμός = Δ. Δακουρᾶς, «Ὁ Μανιχαϊσμός. Ἡ τάσις ἐξαπλώσεώς του καὶ ἡ ἐπιτυχία τῆς (θρησκευτικῆς παρουσίας)», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 36 (2001), 503-532.

Dargon, *Κωνσταντινούπολι* = G. Dargon, *Ἡ γέννησις μίας πρωτεύουσας (ἡ Κωνσταντινούπολι καὶ οἱ θεομοὶ τῆς ἀπὸ τὸ 330 ὥς τὸ 451)*, μτφρ. Μ. Λουκάκη, Ἀθήνα 2000 (MIET). [G. Dargon, *Naissance d'une capitale (Constantinople et ses institutions de 330 à 451)*, Paris, 1984²].

Delehaye, *Martyrs* = H. Delehaye, *Les origines du culte des martyrs*, [Subsidia Hagiographica 20], Brussels, 1933².

- Dvornik, *Apostolicity* = Fr. Dvornik, *The idea of apostolicity in Byzantium and the legend of the apostle Andrew*, [Dumbarton Oaks Studies 4], Cambridge, 1958.
- Flamion, *Les Actes apocryphes* = J. Flamion, *Les Actes apocryphes de l'apôtre André. Les Actes d'André et de Matthias, de Pierre et d'André et les textes apparentés*, Louvain, 1911.
- Γεδεών, *Πατριαρχικοί πίνακες* = Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικοί πίνακες, εἰδήσεις ἱστορικαὶ βιογραφικαὶ περὶ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ Ἀνδρέου τοῦ πρωτοκλήτου μέχρις Ἰωακείμ Γ' τοῦ ἀπὸ Θεσσαλονίκης, Ἀθῆναι, 1996².*
- Γεννάδιος, *Δικαιώματα* = Γεννάδιος Ἡλιουπόλεως καὶ Θείρων (Ἀραμπατζόγλου), «Τὰ ἰδιαίτερα δικαιώματα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ θέσις αὐτοῦ ἔναντι τῶν ἄλλων Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν», *Ὁρθοδοξία* 6 (1931), 399-416.
- Γεννάδιος, *Ἱστορία Οἰκ. Πατριαρχείου* = Γεννάδιος Ἡλιουπόλεως καὶ Θείρων (Ἀραμπατζόγλου), *Ἱστορία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου*, τ. 1, Ἀθῆναι, 1953.
- Γερμανὸς Σάρδεων, *Ἀνδρέας* = Γερμανὸς Σάρδεων, «Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς παραδόσεως καὶ τῆς ἱστορίας», *Ὁρθοδοξία* 14 (1939), 321-328.
- Γλαβίνας, *Ἀνδρέας* = Ἀπ. Γλαβίνας, «Ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας στὴν παράδοσι τῆς Ἐκκλησίας μας», *Πρωτοκλήτεια 1996-1997*, Ἀθῆναι 1998 (Ἱ. Μητρόπολις Πατρῶν - Ἱ. Ναὸς Ἀγ. Ἀνδρέου), σ. 41-101.
- Gordini, *Andrea* = G. Gordini, «Andrea, apostolo, santo», *Bibliotheca Sanctorum* 1 (1961), 1094-110.
- Γριτσόπουλος, *Ἐκκλησιαστικά Πατρῶν* = Τ. Γριτσόπουλος, «Ἀναφορὰ στὰ ἐκκλησιαστικά τῶν Πατρῶν ἀπὸ τὸ Βυζάντιον στὰ χρόνια τῆς δουλείας», *Πρωτοκλήτεια 1996-1997*, Ἀθῆναι 1998 (Ἱ. Μητρόπολις Πατρῶν - Ἱ. Ναὸς Ἀγ. Ἀνδρέου), σ. 163-180.
- Hanak, *Dvornik* = W. Hanak, «Dvornik, Grancis (1893-1975)», *Byzantinische Forschungen* 27 (2002), 95-109.
- Hunger, *Βυζ. Λογοτεχνία* = H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, Ἀθήνα, τ. Α' (1991), τ. Β' (1992), τ. Γ' (1994), (MIET). [H. Hunger, *Die hichsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, München, 1978].
- Ἡμελλος, *Ἀνδρέας* = Στ. Ἡμελλος, «Ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας στὴ λαογραφία», *Πρωτοκλήτεια 1996-1997*, Ἀθῆναι 1998 (Ἱ. Μητρόπολις Πατρῶν - Ἱ. Ναὸς Ἀγ. Ἀνδρέου), σ. 127-136.
- Ἰωαννίδης, *Ἀνδρέας* = Β. Ἰωαννίδης, «Ἀνδρέας ὁ Ἀπόστολος», *ΘΗΕ* 2 (1963), 660-665.
- Ἰωαννίδης, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Κ.Δ.* = Β. Ἰωαννίδης, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην*, ἐν Ἀθήναις 1992².

- Καραβιδόπουλος, Ἰωάννεια οἰκουμενικότητα = Ἰω. Καραβιδόπουλος, «Ἰωάννεια οἰκουμενικότητα, ἐρμηνευτικά σχόλια στὰ 153 ψάρια τοῦ Ἰω. 21, 11», *Ὁρθοδοξία καὶ Οἰκουμένη, χαριστήριος τόμος πρὸς τιμὴν τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Βαρθολομαίου Α΄*, Ἀθήνα, 2000, σ. 17-27.
- Καρποζῆλος, Βυζ. ἱστορικοὶ = Ἀπ. Καρποζῆλος, *Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι*, τ. Α΄ (4^{ος}-7^{ος} αἰ.), Ἀθήνα, 1997· τ. Β΄ (8^{ος}-10^{ος} αἰ.), Ἀθήνα, 2002 (Κανάκης).
- Kazhdan, *History* = A. Kazhdan, *A History of Byzantine Literature (650-850)*, Ἀθήνα 1999.
- Kelly, *Popes* = J. N. D. Kelly, *The Oxford Dictionary of Popes*, Oxford, 1986.
- Κονιδάρης, *Ἐκκλ. Ἱστορία Ἑλλάδος* = Γ. Κονιδάρης, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Παύλου μέχρι σήμερον 49/50-1951)*, τ. Α΄-Β΄, ἐν Ἀθήναις 1970².
- Κουρίλας, *Heraclea Sacra* = Εὐλόγιος Κουρίλας (Μητροπολίτης Κορυθῶς), *Heraclea Sacra*, Ἀθήναι, 1957.
- Λάμπρου, *Ἡ ἀνακομιδὴ* = Σπ. Λάμπρου, «Ἡ ἐκ Πατρῶν εἰς Ρώμην ἀνακομιδὴ τῆς κάρας τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 10 (1913), 33-112.
- Lietzmann, *A History* = H. Lietzmann, *A History of the Early Church*, ἀγγλ. μτφρ.: B. Wolf - W. Frend, τ. 1-2, London, 1993².
- MacDonald, *Christianizing Homer* = D. MacDonald, *Christianizing Homer, the Odyssey, Plato, and the Acts of Andrew*, Oxford 1994.
- Mango, *Addendum* = C. Mango, «Constantine's Mausoleum: Addendum», *Byzantinische Zeitschrift* 83 (1990), 434.
- Mango, *Constantine's Mausoleum* = C. Mango, «Constantine's Mausoleum and the Translation of Relics», *Byzantinische Zeitschrift* 83 (1990), 51-61.
- Παναγιωτόπουλος, *Μεθόδιος* = Ἰω. Παναγιωτόπουλος, *Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Μεθόδιος Α΄ ὁ Ὁμολογητὴς (843-847) καὶ τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα 2003.
- Παναγιωτόπουλος, *Γρηγόριος Θαυματουργός* = Ἰω. Παναγιωτόπουλος, «Ὁ ἅγ. Γρηγόριος ὁ Θαυματουργός καὶ ἡ παράδοση τῶν ἐκκλησιῶν Καππαδοκίας καὶ Πόντου», *Πρακτικὰ Ἡμερίδας: Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Ἐπίσκοπος Νύσσης, τὸ παιδαγωγικὸ, τὸ ἀνθρωπολογικὸ καὶ τὸ θεολογικὸ του ἔργο. Ἐννιαῖο Λύκειο Βουλιαγμένης, Σάββατο 11 Ἰανουαρίου 2003*, Ἀθήνα 2003, σ. 163-228.
- Πατρινέλης, *Ἀνδρέας* = Χ. Πατρινέλης, «Ἀνδρέας ὁ Ἀπόστολος», *ΘΗΕ* 2 (1963), 665-667.
- Πατρῶνος, *Ἀνδρέας* = Γ. Πατρῶνος, «Ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας κατὰ τὴν Καινὴ Διαθήκην μὲ ἀναφορὰ καὶ στὰ Ἀπόκρυφα», *Πρωτοκλήτεια 1996-1997*, Ἀθήναι, 1998 (Ἱ. Μητρόπολις Πατρῶν - Ἱ. Ναὸς Ἀγ. Ἀνδρέου), σ. 21-40.

- Πατρῶνος, Ἀποστολικότητα = Γ. Πατρῶνος, *Μαθητεία καὶ ἀποστολικότητα*, τ. Α' (Μαθητεία καὶ ἀποστολικότητα) - Β' (Τὸ ἀποστολικὸ κήρυγμα), Ἀθήνα 1999 (Δομός).
- Πατρῶνος, Ἀπ. Ἀνδρέας = Γ. Πατρῶνος, «Ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας ὡς οἰκουμενικὸς διδάσκαλος», *Ὁρθοδοξία καὶ Οἰκουμένη, χαριστήριος τόμος πρὸς τιμὴν τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Βαρθολομαίου Α'*, Ἀθήνα 2000, σ. 153-181.
- Peterson, Andrew = P. Peterson, *Andrew, Brother of Simon Peter (his history and his legends)*, Leiden, 1958.
- Φαρμακίδης, *Συνοδικὸς τόμος* = Θ. Φαρμακίδης, *Ὁ Συνοδικὸς τόμος ἡ περὶ ἀληθείας*, ἐν Ἀθήναις 1852.
- Φειδᾶς, *Πενταρχία* = Βλ. Φειδᾶς, *Ὁ θεσμὸς τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν*, Ἀθήναι, τ. I [Προϋποθέσεις διαμορφώσεως τοῦ θεσμοῦ (ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τὸ 451)] (1969) - II [Ἱστορικοκανονικὰ προβλήματα περὶ τὴν λειτουργίαν τοῦ θεσμοῦ (451-553)] (1970).
- Φειδᾶς, *Ἰωάννειος ἀποστολικότης* = Βλ. Φειδᾶς, «Ἡ Ἰωάννειος ἀποστολικότης τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως», *Ἱ. Μ. Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου - 900 χρόνια ἱστορικῆς μαρτυρίας (1088-1988)*, Πάτμος, 22-24 Σεπτεμβρίου 1988, Ἀθήναι 1989, σ. 53-86. [V. Phidas, «The Johannine Apostolicity of the Throne of Constantinople», μετφρ.: G. Dragas, *The Greek Orthodox Theological Review* 45 (2000), 23-55].
- Φειδᾶς, *Ἐκκλ. Ἱστορία* = Βλ. Φειδᾶς, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, τ. Α'-Β', Ἀθήναι, 1994².
- Φυτράκης, *Λείψανα καὶ τάφοι μαρτύρων* = Α. Φυτράκης, *Λείψανα καὶ τάφοι μαρτύρων κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας*, ἐν Ἀθήναις 1955.
- Prieur, *Acta Andreae* = J.-M. Prieur, *Acta Andreae*, CCSA 5 (1989).
- Prieur, *Actes d'André* = J.-M. Prieur, «*Actes d'André*», F. Bignon - P. Geoltrain, *Écrits apocryphes chrétiens*, Paris 1997, σ. 875-972.
- Quasten, *Patrology* = J. Quasten, *Patrology*, τ. 1-4, Maryland, 1993-1994.
- Θεόδωρος Ἀναγνώστης, *Ἐκκλ. Ἱστορία* = Θεόδωρος Ἀναγνώστης, *Ἐκλογαὶ ἐκ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ἀπὸ φωνῆς Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπούλου*, PG 86i, 165-216.
- Θωμόπουλος, Ἀνδρέας = Στ. Θωμόπουλος, *Ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας*, Πάτραι 1899.
- Θωμόπουλος, *Ἱστορία Πατρῶν* = Στ. Θωμόπουλος, *Ἱστορία τῆς πόλεως Πατρῶν ἀπὸ τῶν ἀρχαιότατων χρόνων μέχρι 1821*, Πάτραι 1950².
- Τρεμπέλας, Ἀνδρέας = Π. Τρεμπέλας, *Ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας (βίος, δρᾶσις καὶ μαρτύριον αὐτοῦ ἐν Πάτραις)*, ἐν Πάτραις 1956.
- Tusculum* = W. Buchwald - A. Hohlweg - O. Prinz, *Tusculum-Lexikon griechischer und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters*, München, 1982 (Artemis Verlag). Α. Φούρλας (μτφρ.), *Tusculum-Λεξικὸν*

Ἑλλήνων καὶ Λατίνων συγγραφέων τῆς Ἀρχαιότητος καὶ τοῦ Μεσαίωνα, τ. Α' (Ἑλληνες Συγγραφεῖς), Ἀθήνα 1993.

Φουντούλης, Ἀνδρέας = Ἰω. Φουντούλης, «Ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας ὁ πρωτόκλητος στὴν ὑμνογραφία (δειγματολογικὴ προσέγγιση)», *Πρωτοκλήτεια 1996-1997*, Ἀθήναι 1998 (Ἰ. Μητρόπολις Πατρῶν - Ἰ. Ναὸς Ἀγ. Ἀνδρέου), σ. 145-162.

Woods, *Translation* = D. Woods, «The date of the translation of the relics of S.S. Luke and Andrew to Constantinople», *Vigiliae Christiana* 45 (1991), 286-292.

SUMMARY

J. Panagiotopoulos, St. Andrew: the martyrdom and the tradition

St. Andrew was the first martyr in Peloponnese. His martyrdom in the city of Patras has historical and symbolic value. The plethoric apocryphal tradition has put the historical truth into question. The non existence of an ancient Passion puts a lot of questions about the mission of the apostle in Asia Minor and Greece.

The biblical tradition reveals very little information about the missionary activity of St. Andrew. We assume that the travel of the apostle in Peloponnese must be connected with his aspiration to travel to Rome after the martyrdom of St. Peter and St. Paul. The martyrdom (c. 68 AD) had stopped the apostle's plan.

The relics of St. Andrew were the only undeniable proof of his passion in Patras. Emperor Constantine the Great ordered part of the apostle's relics to be transferred to Constantinople (336). The relics were put to the church of St. Apostles. This symbolic act had to do with the strong conflict between the apostle and Byzantium's ancient city church, which was established by him. We ought to mention here that the all references to the martyrdom of Patras were made after 336, although there were sings of the missionary activity of St. Andrew in Byzantium before the end of the first Christian century.

The sources support the view that St. Andrew established the church of Byzantium. They also support the influence of this tradition from the Johannine apostolicity. The apostolicity of Constantinople's See is firm.

